

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

540

काल न०

371 C.A.A.

खण्ड

संस्कृतशिक्षा -

टिप्पणीसमेता

आदित्यराम भट्टाचार्येण

सङ्कलिता

SANSKRIT SIKSHA

CONTAINING

READINGS IN SANSKRIT

PROSE AND VERSE

WITH SHORT ENGLISH NOTES

COMPILED BY

PANDIT ADITYARAM BHATTACHARYA, M A

LECTURER OF ANGLICAN THEOLOGY COLLEGE ALLAHABAD

FOURTH EDITION

Registered under Act XXV of 1867

PRINTED AT THE INDIAN PRESS ALLAHABAD

1894

PRICE 10 ANNAS]

[मूल्य ॥८॥]

PREFACE.

The following selections in prose and verse have been made for the purpose of being used as a text book by candidates for the Entrance Examination of the Allahabad University. The prose pieces have been taken from the *Hitopadesha* and the *Panchatantra* both well known books containing various and interesting readings adapted to the capacity of the less advanced student. Care has been taken to select such stories only as may exercise a wholesome effect on the morals of the youthful student besides being the medium of imparting familiarity with idiomatic Sanskrit prose.

Similarly the metrical pieces contain precepts from the *Chanakya niti sataka* the *Hitopadesha* and the *Mahabharata*. The piece from the last named work wholly dwells on the duties of children to their parents and teachers and a canto from the *Ramayana* presents to the reader an ideal picture of the capital of an old Hindu kingdom and its people.

The reader is further referred to the English preface to the *Chanakya niti sara sangraha* published separately (for the use of candidate for the Entrance Examination of the Allahabad University for 1889) wherein he will find a few remarks relating to the work.

A B

हितोपदेशः ॥

कपटि मित्रम्

भद्रपत्न्यकथोः प्रीतिर्धिपत्तेः कारणं महत् ।

शृगालात्गद्गदहोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥

अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामारक्ष्यानी (१) । तस्यां
चिरान्महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः । स च मृगः स्वेच्छया
भ्राम्यन् हृष्टपुष्टाङ्गः केनचिच्छृगालेनावलोकितः । तमालोक्या-
चिन्तयदसौ । आः कथमेतन्मांसं सुललितं भक्षयामि । भवतु
विश्वासं तावदुत्पादयामि । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । मित्र
कुशलं ते । मृगेणोक्तम् । कस्तवम् । अम्बूको ब्रूते । सुद्रबुद्धिनामा
अम्बूकोऽहम् । अत्रारण्ये बन्धुहीनो सुतवन्निवसामि । इदानीं
च त्वां मित्रमासाद्य पुनः स बन्धुर्जीवलोकम्प्रविष्टोऽस्मि ।
अधुना तवानुवरेण मया सर्वथा भवितव्यमिति । मृगेणोक्तम्
एवमस्तु । ततस्तावत्कृते भगवति मरीचिभालिनि (२) मृगस्य
वासभूमिं गतौ । तत्र चम्पकवतीशाखायां सुबुद्धिनामा काको
मृगस्य मित्रमप्रतिवसति । स काकोऽब्रवीत् । सखे मृग कोऽयं
द्वितीयः । मृगो ब्रूते । अम्बूकोऽयमस्मात्सख्यमिच्छन्नागतः ।
तच्छ्रुत्वा काकेनोक्तम् । अकस्मादागन्तुना सह मैत्री न युक्ता ।

तथा शोक्तम् ।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देवो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥

तावाहतुः । कथमेत् । काकः कथयति ।

अस्ति भागीरथीतीरे शृङ्गकूटनाम्नि पर्वते माहान्पर्क-
टीवृक्षः । तस्य कोटरे दैवदुर्विपाकाद्गलितनखनयनो जरद्गवो
नाम शृङ्गः प्रतिषसति । तज्जीयनाय तद्गुह्यवासिनः पक्षिणः
स्याहारात्किञ्चित्किञ्चिद्दति । तेनासौ जीवति ।

अथ कदाचिद्दीर्घकर्णो नाम मार्जारः पक्षिशायकान्
भक्षयितुमागतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा पक्षिशायकैर्भयाकुले-
नैहान् कोलाहलः कृतः । तच्छ्रुत्वा जरद्गवेनोक्तम् । कोऽय-
मायाति । दीर्घकर्णो शृङ्गमवलोक्य सभयमाह । हा ! हतो-
ऽस्मि । अथवा ।

तावद्गवस्य भेतव्यं यावद्गवसमागतम् ।

आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्याद्यथोचितम् ॥

अधुनास्य संनिधाने पलायितुमक्षमः । तत्तावद्विशवास-
मुत्पाद्य'स्य समीपमुपगच्छामि । इत्यालोक्योपसृत्याब्रवीत् ।
अर्घ्यं त्वामभिबन्धे । शृङ्गो ब्रूते । कस्तवम् । सोऽब्रवीत् ।
मार्जारोऽहम् । शृङ्गो ब्रूते तदपसर । नोचेदुन्तव्योऽसि मया ।
मार्जारोऽवदत् । श्रूयतां तावन्मम वचनम् । ततो यद्यहम्ब-
ध्यस्तदा हन्तव्यः ।

यतः । जातिमात्रेण किं कश्चिदुच्यते पूज्यते क्वचित् ।

व्यवहारं परिज्ञाय बध्यः पूज्योऽप्यवा भवेत् ॥

गृध्रोऽवदत् ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि । सोऽवदत् । अह-
मत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी निरामिषाशी ब्रह्मचर्येण चान्द्रा-
यणव्रतमाचरं स्तिष्ठामि । युष्माश्च धर्मज्ञानम विश्वासभूमयः
पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति (१) । ततो भवद्गो
विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमहमत्रागतः । भवन्तश्चेदृशा धर्मज्ञा
यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः । गृहस्थस्यैव च धर्मः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

छेत्सुः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥

यद्यप्यहं नास्ति तदा प्रीतिवचनेनापि तावदतिथिः पूज्यः ।
तथा चोक्तम् ।

तृणानि (२) भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

गृध्रो वदति । मार्जारो हि मांसरुचयः । पक्षिशावका-
श्चात्र निवसन्ति । तेनैवं ब्रवीमि । मार्जारो भूमिं (३) स्पृष्ट्वा
कर्णौ स्पृशति । मया च धर्मशास्त्रं पठित्वा वीतरागेणेदं
व्रतमभ्यवसितम् (४) । यतः परस्परं विवदमानानामपि धर्म-

(१) युष्मान् धर्मज्ञानरतान् विश्वासभूमय इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा
ममाग्रे प्रस्तुवन्ति इति पाठान्तरम् ॥

(२) आसनार्थमुपकल्पनीयानि ॥

(३) भूमिस्पर्शपूर्वकं कर्णस्पर्शं शपथप्रकारः ॥

(४) सङ्कल्प्य निश्चयेनावलम्बितम् ॥

शास्त्राणां अहिंसा परमो धर्म इत्यत्रैकमत्यम् ।

उक्तं च ।

सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाश्च ये ।

सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

अन्यच्च ।

एक एव सुहृदुर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण सनं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥

योजति यस्य यदा मासमुभयोः पश्यतान्तरम् ।

एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्धिमुच्यते ॥

स्वयच्छब्दजनजातेन शाकेनापि प्रपुंयते ।

अस्य दग्धोदरस्यार्धं (१) कः कुर्यात्पातकं नरः ॥

एवं विश्वास्य तरुकोटरे स्थितः । ततो दिनेषु गच्छत्सु
तं गृध्रमल्पशक्तिं ज्ञात्वा पक्षिशायकानाक्रम्य कोटरमानीय
प्रत्यहं खादति । अथ येषामुपेत्यानि खादितानि तैः शोका-
तैर्विलपद्भिर्जिज्ञासां (२) परिज्ञाय (३) माजोरः कोटरा-
क्रिःसृत्य पलायितः । इतस्ततो निरुपपद्भिः पक्षिभिस्तत्र
तरुकोटरे शायकास्थीनि प्राप्तानि । अनन्तरञ्चानेनैव जरद्ग-
वेनास्माकं शायकाः खादिता इति पक्षिभिर्निश्चित्य स गृध्रो
व्यापादितः ।

(१) आक्षेपे इण्डेति विशेषणम् ॥

(२) कर्त्तरि कृतीया तै क्रियमाणा जिज्ञासां परिज्ञादेश्वर्थं ॥

(३) जिज्ञासा समारब्धा तत् परिज्ञाय इति पाठान्तरम् ॥

अतोऽहं ब्रवीमि । अज्ञातकुलशीलस्येत्यादि । इत्या-
कर्ण्य जम्बूकः सकोपमाह । सृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्य-
ज्ञातकुलशील एव । तद्भवता सह कथमेतस्य स्नेहानुवृत्तिरु-
त्तरोत्तरं वर्धने ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसान् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

अतो यथायं सृगो मन बन्धस्तथा भवानपि । सृगो
ब्रूने । किमनेनोत्तरोत्तरेण । सर्वैरेकत्र विश्रम्भालुपैः सुखितिः
स्थीयताम् । यतः ।

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपुः ।

व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥

काकेनात्ममेवमस्तु । ततः प्रातः सर्वे यथाभिनतं देश-
कृताः । एकदा तेन जम्बूकेन सुनिभृतमुक्तम् । सखे सृग ।
एतस्मिन्वनैकदेशे शस्यसम्पूर्णं क्षेत्रमस्ति । तदहन्त्वां नीत्वा
दर्शयामि । तथा कृते सति स सृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा शस्यं
खादति । अयं क्षेत्रपतिना क्षेत्रं दृष्ट्वा पाशस्तत्र नियोजितः ।
अमन्तरं पुनरागतो सृगः पाशैर्बद्धोऽचिन्तयत् । को मानितः
कालपाशादिव व्याधपाशात्त्रातुं मित्रादन्यः समर्थः । तत्रान्तरे
चागत्योपस्थितो जम्बूकोऽचिन्तयत् । फलितं (१) तावदस्माकं
कपटप्रबन्धेन । मनोरपसिद्धिरपि मे बाहुसपाद्गविष्यति । यतः
एतस्योत्कल्यमानस्य मांसासृग्लिप्तान्धस्थीनि प्राप्तव्यानि मया ।

सृगस्तं दृष्ट्वास्मासितो ब्रूते । सखे शृगालं च्छिन्धि मम बन्धनम् ।
सत्वरन्त्रायस्व माम् । यतः ।

आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरं धने शुचिम् ।

भार्याक्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥

अम्बूकः पाशान्मुहुर्बिलोक्ष्याचिन्तयत् । दृढस्तावदय-
म्बन्धः । ब्रूते च । सखे स्नायुनिर्मिता एते पाशाः । तदद्य
भट्टारकवारे । (१) कथमेतान्धैः स्पृशामि । मित्रं नान्यथा
मन्तव्यम् । प्रभाते यत्प्रया वक्तव्यं तत्कर्तव्यमेव । अनन्तरञ्च
काकः प्रदोषकाळे तं सृगमनागतमबिलोक्ष्यान्विष्यंस्तथाविध
दृष्ट्वाच । सखे किमेतत् । सृगोऽब्रुदत् । अवधीरितसुहृद्वा-
क्यस्य फलमेतत् । तथा चेत्तम् ।

मुहुदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।

विपत्संनिहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः (२) ॥

काको ब्रूते । स शृगालः क । सृगेणोक्तम् । मन्मांसाधीं
तिष्ठत्यत्रैव । काकोऽब्रुदत् । मित्रं उक्तमेव मया पूर्वम् ।

अपराधो न मेऽस्तीति नैतद्विश्वासकारणम् (३) ।

विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥

(१) भाविस्ववासरे ॥

(२) शत्रुनामानन्दवर्द्धक ॥

(३) अवद्विषये मे मम अपराधोऽनित्यचिन्तनाविरिति यावत् नास्ति इत्यु-
क्तिमात्रं बोद्धव्यस्य विश्वासकारणं विश्वासप्रयोजकं भवितुं नार्हतीत्याशयः ॥
अथवा मे मम अपराधो दोषो नास्ति ॥ इत्येतद् विश्वासकारणं विश्वासप्रयो-
जकं न भवतीति शेषः । दोषशून्योऽहं न कस्यापि द्वेष्य इति विश्वासीऽनित्यकर
इति भावः ॥

निःश्वस्य । अरे यन्मम किं त्वया पापकर्मेणा कृतम् ।

उपकारिणि विमृश्ये(१) शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।
तं जन मसत्यसंधं भगवति वसुधे कथं बहसि ॥

अथवा स्थितिरियं (२) दुर्जनानाम् ।

प्राक् पादयोः पतति खादति (३) पृष्ठमांसं
कर्णे कलं किमपि रीति शनैर्धिशित्रम् ।

छिद्रं (४) निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कुः
सर्वं रूलस्य चरितं मशकः करोति ॥

(अथ प्रमातकाले क्षेत्रपतिलगुहहस्तस्तं प्रदेशभागच्छा-
केनाऽवलोकितः । आलोक्ष्य च काकेनोक्तम्) नित्र त्वमात्मानं
सृतवत्संदर्श्य चातेनोदरं पूरयित्वा पादान् स्तब्धीकृत्य तिष्ठ ।
अहं तव चक्षुषी चङ्ख्या विलिखामि । ततो यदाहं शब्दं करोमि
तदा त्वमुत्थाय सत्त्वरेण पलायिष्यसे । ततः क्षेत्रपतिना हर्षो-
त्फुल्ललोचनेनावलोकित स्तथाविधो मृगः । आः स्वयं सुतोऽ-
यमित्युक्त्वा बन्धनाम्नोचयित्वा पाशं संवरितुं (५) सयत्रो ब-
भूव । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः सत्त्वरमुत्थाय पलायितः ।
तमुद्दिश्य तेन क्षेत्रपतिना निक्षिप्तलगुहेन शृगालो हतः ।

(१) विश्वासवशात् नि शङ्के ॥

(२) आचरणाश्रयौ ॥

(३) दुर्जनपक्षे पृष्ठशब्देन परीक्षितशोभासशब्देन हितं खादतीति क्रियापदेन
च नाशनं ज्ञेयते ॥ (४) दुर्जनपक्षे शेषं प्रमादमिति भावः ॥

(५) संहर्त्तुं ॥

॥ बुद्धि बलम् ॥

उपायेन हि यच्छब्दं न तच्छब्दं पराक्रमैः ।

काकी कनकसूत्रेण कृष्णसर्पमघातयत् ॥

कस्मिंश्चित्तरौ वायसदम्पती निवसतः । तयोश्चापत्यानि तरुकोटरावस्थितेन कृष्णसर्पेण खादितानि । ततः पुनर्गर्भ-
वती वायसी ब्रूते । स्वामिंस्त्यज्यतामयं तरुः । अत्रैवास्मा-
त्कृष्णसर्पादावयोः संततिर्न भविष्यति (१) ।

यतः ।

दुष्टा भार्या शठं मित्रं सृष्ट्यञ्चोत्तरदयकः ।

ससर्पं च गृहे वासो सृष्ट्युरेव न संशयः ॥

वायसो ब्रूते । प्रिये न भेतव्यम् । वारं वारं मयैतस्य
महापराधः सोढुः । इदानीं पुनर्न क्षन्तव्यः । वायस्याह ।
कथमेतेन बलवता साद्धुं भवान्विग्रहीतुं समर्थः । वायसोऽ-
ब्रवीत् । अलमनया शङ्कया ।

यतः

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निबुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

पश्य सिंहो मदीन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥

वायस्याह । कथमेतत् । वायसः कथयति ।

अस्ति मन्दरामिधाने पर्वते दुर्दान्तो नाम सिंहः । स च
सर्वदा पशुबन्धं विदधान एवास्ति ततः सर्वैः पशुभिर्भिलि-

त्वा सिंहो विद्यतः । सुनेन्द्र किमिति सर्वपशूच्छेदः क्रियते ।
ययमेव भवदाहारार्थं प्रत्यहमेकैकं पशुं ठोकयामः (१) ।
सिंहेनोक्तम् एवमस्तु । ततः प्रभृत्येकैकं पशुं ददतः समा-
सते । अथ कदाचिद्वृद्धशशकस्य कस्यचिद्धारः समागतः ।
सोऽचिन्तयत् ।

त्रासहेतोर्विनीतिस्तु (२) क्रियते (३) जीविताशया ।
पञ्चत्वं चेद्विनिष्पन्नानि किं सिंहानुनयेन मे ॥

तन्मन्दं मन्दमुपगच्छामि । ततः सिंहोऽपि क्षुधापीडितः
कोपात्तमुवाच । कुतस्त्वं विलम्बादागतोसि । सोऽब्रवीत् ।
मायं नमापराधः । पथि सिंहान्तरेण बलाद्भूतः सम्पुनराग-
मनाय शपथं कृत्वा स्वामिन् निवेदयितुमत्रागतोऽस्मि । सिंहः
सकोपमाह । सत्वरं गत्वा मां दर्शय स दुरात्मा क्वास्ते ।
ततः शशकस्तं गृहीत्वा गम्भीरकूपं गतः । अत्रागत्य पश्यतु
स्वानीत्युक्त्वा तस्मिन्कूपजले तस्यैव प्रतिबिम्बं दर्शितवान् ।
ततोऽसौ क्रोधाग्नातो दर्पात्तस्योपर्यात्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं
गतः ।

वायस्याह । श्रुतं मया सर्वम् । यथा कर्तव्यं ब्रूहि । वा-
यसोऽवदत् । अत्रासक्ते सरसि राक्षः पुत्रः इत्यहमागत्य स्वा-
ति । तदङ्गादवतारिन् तीर्थशिलानिहितं (४) कनकसूत्रं
चञ्चवा धृत्वानीयास्मिन्कोटरे धारयिष्यसि । अथ कदाचित्

(१) उपाशनरूपेण प्रापयाम सामान्ये लट् ॥

(२) विनीति विनय ॥ (३) विपन्नैरिति शेष । (४) तीर्थं यद् ॥

स्नातुं जलं प्रविष्टे राक्षपुत्रे बाधस्या तदनुष्ठितम् । ततः
कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तैः पुरुषैः कोटरे निरुप्यमाने रुक्मसर्पो
दृष्टो व्यापादितश्च ॥

॥ स्वपक्षपरित्यागादनिष्टाधिगमदृष्टान्तः ॥

आत्मपक्षपरित्यागात् (१) परपक्षेषु यो रतः ।

स परैर्हृन्व्यते मूढो नीलवर्णशृगालवत् ॥

अस्ति शृगालः कश्चित् स्वेच्छया नगरोपान्ते आश्रयस्त्री-
लीलागृहे निपतितः । पश्चात्तत उद्यातुमसमर्थः प्रातरा-
त्मानं नृतवत्सन्दर्श्य स्थितः । अथ नीलीभासहस्वानिनाट्या-
ऽऽद्यावौ दूरं नीत्वा (२) धृतः । ततोऽसौ वनङ्गत्वाऽऽत्मानं
नीलवर्णमवलोक्याचिन्तयत् । अहमिदानीमुत्तमवर्णः तदात्मा-
त्कर्षं किं न साधयामि । इत्यालोच्य शृगालानाहूयोक्तन्तेन ।
अहम्भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वौषधीरहे-
नाभिषिक्तः । पश्यत मम वर्णम् । तदद्वारभ्यास्मदाज्ञयास्मि-
न्वरण्ये व्यवहारः कार्यः । शृगालाश्च तं विशिष्टवर्णमवलोक्य
साष्टाङ्गपात प्रणम्योचुः । यथाज्ञापयति देवः । अनेनैव क्रमेण
सर्वेषु पशुध्वरस्यवर्तिष्वाधिपत्यन्तेन स्वज्ञातिभिरावृतेनाधिकं
साधितम् । ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजनान्प्राप्य शृगा-

लानबलोक्य च लज्जमानेनावज्ञाय दूरीकृताः स्वज्ञातयः । ततो
विषसाङ्कदृगालानबलोक्य केनचिद्वृद्धशृगालेन प्रतिज्ञातम् ।
मा विधीदत यदनेनानीतिष्ठेन वयस्सर्जज्ञाः परिभूताः ।
तद्यथायं नश्यति तन्मया विधेयम् । यतोऽमी व्याघ्रादयो
वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानमिमं मन्यन्ते ।
तद्यथायं परिधीयते तत्कुरुत । तत्र चैवमनुष्ठेयम् । यत्सर्वं
सङ्ख्यासमये तत्संनिधाने महारथमेकदा (१) करिष्यथ ।
ततस्तं शब्दमाकर्ण्य स्वभावात्तेनापि शब्दः कर्तव्यः ।

ततः शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हन्तव्यः । तथानुष्ठिते
तद्वृत्तम् ॥

पञ्चतन्त्रम् ॥

एकताविपर्यये कुफलदृष्टान्तः ॥

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योन्यफलभक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति भारवहा इव पक्षिणः ॥

कस्मिंश्चिद्वस्त्रोदरे भारवहनाया पश्येकोदरः पृथग्ग्रीवः
प्रतिवसति स्म, तेन च समुद्रतीरे परिभ्रमता किञ्चित्फलम-
भुतकलन्तरङ्गाक्षिप्तं सम्प्राप्तम् । सोऽपि भक्षयन्निदमाह अहो
बहुनि मयाभुतप्राप्याणि समुद्रकङ्गोलाकृतानि फलानि भक्षि-
तानि । परमपूर्वोऽस्यास्वादः तत्किरूपादिजातहरिचन्दनतक-
सम्भवङ्गिं वा किञ्चिदमभुतमयफलमभ्यर्क्षेनापि विधिनापति-
तम् (१) । एवन्तस्य ब्रुवतो द्वितीयमुखेनाभिहितम् । भो
यद्येवन्तन्मनापि स्तोकप्रयच्छ येन जिह्वासौख्यमनुभवामि ।
ततो विहस्य प्रथमवक्त्रेणाभिहितम् । आवयोस्तावदेकमुदर-
मेका तृप्तिश्च भवति ततः किं पृथग्भक्षितेन । वरमनेन शेषेण
प्रिया तोष्यते । एवमभिधाय तेन शेषभारवहाराः प्रदत्तम् ।
सापि तदास्वाद्य प्रहृष्टतमानेकचाटुपरा बभूव । द्वितीयं

(१) भवत्केन अतीन्द्रियेण अमूर्तेनति वाचत् । विधिना देवेन । आप-
तितमुप स्थितम् ॥

मुखान्तिनादेव प्रभृति सोद्वेगं सविषादञ्च तिष्ठति । अथा-
न्येद्युद्वितीयमुखेन विषफलम्प्राप्तम् । तद्दृष्ट्वा परमाह । नो
निस्त्रिंश (१) पुरुषाधम निरपेक्ष मया विषफलमासादितम् ।
तत्तत्रापमानाद्भक्षयानि । अपरेणाभिहितम् मूर्खं ना मेवङ्कुरु
एवं कृते द्वयोरपि विनाशो भविष्यति । अपैवं वदता तेना-
पमानेन फलम्भक्षितम् । किम्बहुना, द्वावपि विनष्टौ ।

ब्राह्मणसत्कुलशयोः ॥

अनागतवतीञ्चिन्तामसम्भाव्याङ्कुरोति यः ।

स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥

कस्मिंश्चिन्नगरे कश्चित्स्वभावकूपणो नाम ब्राह्मणः प्रति
वसति स्म । तेन भिक्षार्जितैः सत्कुम्भिः भुक्तशेषैः फलशः
सम्पूरितः । तच्च घटं नागदन्ते (२) ऽवलम्ब्य तस्याधस्ता-
त्खट्वां निधाय सततमेकदृष्ट्वा तमबलीकयति । अथ कदा-
चिद्रात्रौ सुप्तस्निपयामास, यत्परिपूर्णोऽयङ्घटस्तावत्सत्कुम्भिर्व-
सते । तद्यदि दुर्भिक्षम्भवति तदनेन रूपकाणां शतमुत्पद्यते ।
ततस्तेन मयाऽजाद्वयङ्गहीतव्यम् । ततः वास्मादिकप्रसववशा-
त्ताभ्याम् युयम्भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूता गा यद्दीप्यामि,
गोभिर्महिषीर्महिषीभिर्बहुवाः बहुवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा

(१) निर्यतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य [परिमाणे] निस्त्रिंश सङ्ग । अथ च
• निस्त्रिंशशब्दस्य निष्ठुरार्थे लक्षणा ॥ (२) नागदन्तो द्रव्याध्यासज्ञानार्थं
गृह्णितौ प्रोक्तौ एतद्विशेषस्तस्मिन् ॥

भविष्यन्ति, तेषां विक्रयात्प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति, सुवर्णेन चतुःशालङ्क्यं संपद्यते । ततः कश्चिद्ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्तवरां (१) रूपाढ्याङ्गन्याग्दास्यति, ततस्तकाशात्पुत्रो मे भविष्यति । तस्याहं सोमशर्म्मा इति नाम करिष्यामि । ततस्तस्मिन् जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहम्पुस्तकङ्गहीत्वाश्चशालायाः पृष्ठदेश उपविशुस्तदवधारयिष्यामि । अत्रान्तरे सोमशर्म्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गाज्जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्ती मत्पत्नीपत्नागमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणी कोपाविष्टोऽभिधास्यामि, गृह्णाण तावद् बालकम् । सापि गृहकर्मठपयतयास्मद्वचनं न श्रोष्यति, ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एवं तेन ध्यानस्थितेन तथैव पादप्रहारो दत्तो यथा स घटो भग्नः । सकुम्भिः पावदुरतां गतः ॥

॥ त्रयाणाम् भत्स्यानाम् ॥

अनागतविधाता (२) च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा (३) ।

द्वावेतौ सुखमेवेते यद्भविष्यो (४) विनश्यति ॥

कस्मिंश्चिज्जलाशयेऽनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिर्यद्भवि-

(१) त्रिघनेऽस्मिन्निति योगेन लक्षणया वा वरशब्दस्यात्र वरग्रहणयोग्यकालरूपोऽर्थः ॥ (२) अनागतस्य सम्प्रति अनुपस्थितत्वापि दुःखस्य किन्तु मनसा पूर्वमेवावज्ज्ञोचितस्य प्रतीकारार्थं पूर्वस्मादेव कालात् विधाता सविधाता यतिता इति यावत् ॥ (३) प्रत्युत्पन्ना कार्थ्यकाले कृत्याकृत्यानिर्धारणविषये इति जायते मतिर्विवेको यस्य स ॥ (४) देवाधीन सर्वे । पुण्यकार सर्वथा निरर्थक इति भान्त्या यद् भविष्यति तद्भविष्यति इति धैर्य एव कृतनुर्भर इत्यर्थः ॥

प्यश्चेति त्रयो मत्स्याः प्रतिवसन्ति स्म । अथ कदाचित्संज-
लाशयं दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं । अहो बहुमत्स्योऽयं
हृदः । कदाचिदपि नास्माभिरन्वेषितः । तदद्य तावदाहार-
वृत्तिः सञ्जाता । सन्ध्यासमयश्च संवृतः । ततः प्रभातेऽज्ञान-
न्तव्यमिति निश्चयः । अथ तेषां तत् कुलिशपातोपमं वचः
समाकर्ण्यानागतविधाता तौ मत्स्याबाहुयेदमूचे । अहो श्रुतं
भवद्भ्यां यन्मत्स्यजीविभिरभिहितं । तद्वात्रावपि गम्यतां कि-
ञ्चिन्निकटं सरः । उक्तं च ॥

अशक्तैर्बलिनः शत्रोः कर्तव्यं प्रपलायनम् ।

संश्रितव्यो (१) ऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥

तन्नूनं प्रभातसमये ते मत्स्यजीविनोऽत्र समागत्य मत्स्य-
सङ्ख्यं करिष्यन्ति । एतन्मम मनसि वर्तते । तन्न युक्तं सा-
म्प्रतं क्षणमप्यत्रावस्थातुं ।

उक्तं च ।

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।

ते न पश्यन्ति विद्वांसो देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥

परदेशभयाद् भीता बहुमाया नपुंसकाः ।

स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात् ।

स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ॥

तातस्य क्रूरोऽयमिति ब्रुवाणाः ।

क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥

भयद्राघ्नं यत् प्रतिभाति तत् कर्त्तव्यम् । इत्युक्त्वा स
हृदान्तरं गतः सह परिजनेन ॥

अपरेण प्रत्युत्पन्नमतिनाम्ना मत्स्येनाभिहितम् । भवि-
ष्यदर्थं प्रमाणाभावात् तत् कुत्र किं समाधातव्यम् । तदुत्पन्ने
यथा काव्यमनुष्ठेयम् ॥

ततो यद्गविष्येणोक्तम् ।

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषयोऽयमगदः किं न पीयते ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितम् ।

सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ॥

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः ।

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥

तदहं पितृपैतामहिकमेतत् सरस्त्यक्तान्यत्र न यास्यामि ।

अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालेन बद्धः सन् प्रत्युत्प-
न्नमतिः सृतवदात्मानं दर्शयित्वा स्थितः । ततो जालादपसा-
रितो यथाशक्त्युत्सृत्य गम्भीरनीरं प्रविष्टः । यद्गविष्यश्च
धीवरैः प्राप्तो व्यापादितश्च ॥

॥ विरोधिविशेषेषूपायविशेषाः ॥

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥

अस्ति कस्मिंश्चिद्राज्ये महाचतुरको नाम शृगालः ।
तेन कदाचिद्वरये स्वयं सृतो गजः समासादितः । तस्य
समन्तात् परिभ्रमति । परं कठिनां त्वचं भेत्तुं न शक्नोति ।
अत्रावसरे इतश्चेतश्च विचरन् कश्चित् सिंहस्तत्रैव प्रदेशे समा-
ययौ । अथ समागतं दृष्ट्वा स क्षितितलविन्यस्तभीलिसखलः
संयोजितकरयुगलः सविनयमुवाच । स्वामिन् त्वदीयोऽहं लागु-
ङ्गिकः (१) स्थितस्त्वदर्धं गजमिमं रक्षामि तदेनं भक्षयतु
स्वामी । तं प्रणतं दृष्ट्वा सिंहः प्राह, भो नाहमन्येन हतं सखं
कदाचिदपि भक्षयामि । तत् तवैव गजोऽयं मया प्रसादी-
कृतः । तत् श्रुत्वा शृगालः सानन्दमाह । युक्तमिदं स्वामिनो
निजभृत्येषु । अथ सिंहे गते कश्चिद् व्याघ्रः समाययौ । तमपि
दृष्ट्वासौ व्यचिन्तयत्, अहो एकस्तावत् दुरात्मा प्रणिपातेना-
पवाहितः । तत् कथमिदानीमेनमपवाहयिष्यामि । नूनं शू-
रोऽयम्, न खलु भेदं विना साध्यो भविष्यति । उक्तञ्च यतः ।

न यत्र शक्यते कर्तुं साम दानमथवापि वा ।

भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स बशकारकः ॥

(१) जगुर्जेन बट्वा चरतीति जागुङ्गिक बटिधारी मृत्यु इत्यर्थः ॥

किञ्च । सर्वगुणसम्पन्नोऽपि ज्ञेदेन व्यप्यते । उक्तञ्च यतः ।

अत्यच्छेनाविरुद्धेन सुवृत्तेनातिचारुणा ।

अन्तर्भिन्नेन स्वप्नाप्तं मौक्तिकेनापि बन्धनम् (१) ॥

एवं सम्प्रचार्य तस्याभिमुखो भूत्वा गर्वादुन्नतकन्धरः स
ससम्भ्रममुवाच, माम कथमत्रभवान् सृत्यमुखे प्रविष्टः येनैष
गजः सिंहेन व्यापादितः स च मामेतद्रक्षणे नियुज्य नद्यां
स्नानार्थं गतः । तेन च गच्छता मम समादिष्टं । यदि कश्चि
दिह व्याघ्रः समायाति, तत् त्वया सुगुप्तं ममावेदनीयम् ।
येन वनमिदं मया निठ्याग्रं कर्तव्यम् । यतः पृष्ठे व्याघ्रैकेन
मया व्यापादितो गजः शून्ये भक्षयित्वोच्छिष्टतां नीतः । तद्दि-
नादारभ्य व्याघ्रान् प्रति प्रकुपितोऽस्मि । तत् श्रुत्वा व्याघ्रः
संत्रस्तस्तमाह, भो भागिनेय देहि मे प्राणदक्षिणाम् । तत-
स्त्वया तस्यात्र चिरायायातस्यापि नदीया कापि वार्ता
नाख्येया । एवमभिधाय सत्वरं पलायान्मके । अथ गते व्याघ्रे
तत्र कश्चिद्दीपी समायातः । तमपि दृष्ट्वा सौ व्यचिन्तयत् ।
दृढदंष्ट्रोऽयच्छिन्नकः । तदस्य पार्श्वोदस्य गजस्य यथा चर्म-

(१) अत्यच्छेनं शुद्धाशयेन निर्मलेन च । अविरुद्धेन द्वेषशून्येन अ-
रुक्षणे च (रुक्षताच्च मुक्तानाम् वृष्टत्वापादिका) । सुवृत्तेन सदाचारेण सुव-
र्त्तुलेन च । अन्तर्भिन्नेन स्वपक्षात् पृथक्कृतेन लब्धवर्धेन च । इत्थं वृत्तं मौक्ति-
कपक्षे च विशेषणानि क्रमेण व्याख्येयानि । गम्यमाने चातिरिक्ते मुमुक्षु-
पक्षे विमलमतिरवं मत्सराविशेषशून्यत्वं विशुद्धाचारत्वं जीवात्मपरमालनो
भेदज्ञानवत्त्वं च वधायोगं पृथ्वीकैर्विशेषणैः प्रतिपादयति ॥

च्छेदो भवति तथा करोमि । एवं निश्चित्य तमप्युवाच, भो भगिनीसुत किमिति विराट्कुक्षोऽसि कथञ्च बुभुक्षित इव लक्ष्यसे तदतिथिरसि मे । एष गजः सिंहेन हतस्तिष्ठति । अहं चास्य तदादिष्टो रक्षपालः । परं तथापि यावत् सिंहो न समायाति तावदस्य गजस्य मांसं भक्षयित्वा तृप्तिं कृत्वा द्रुततरं व्रज । स आह, मामयद्येवं तत्र कार्यं मे मांसाशनेन, यतो जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति । तत् सठ्वथा तदेवं भुज्यते यदेव परिणमति । तदहमितोऽपयास्यामि । शृगाल आह, अधीर ! विस्त्रब्धो भूत्वा भक्षय त्वं, तस्यागमनं दूरतोऽपि तवाहं निवेदयिष्यामि । तथानुष्ठिते द्वीपिना भिक्षां त्वचं विज्ञाय जम्बूकेनाभिहितम् । भो भगिनीसुत गम्यतां, एष सिंहः समायाति । तच्छ्रुत्वा चित्रको दूरं प्रनष्टः (१) । अथ यावदसौ तद्देदकतद्वारेण किञ्चिन्मांसं भक्षयति, तावदतिसं-
कुट्टोऽपरः शृगालः समाययौ । अथ तमात्मतुल्यजातपराक्रमं दृष्ट्वैनं श्लोकमपठत् ।

उत्तमं प्रक्षिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥

ततस्तदभिमुखकृतप्रयाणः स्वर्दण्डाभिस्तं विदार्य दिशो-
भाजं (२) कृत्वा स्वयं सुक्तेन चिरकालं तन्मांसं बुभुक्षे ॥

(१) अदर्शनं गतं पलायित इति यावत् ॥

(२) दिशोभाजं कृत्वा विज्ञानेनार्थं । दिशोभाजमित्यत्र दिशोऽप्यपराज-
जोर्विषं—शान्तद्विशः शस्त्रैर्विजयित ॥

मण्डूककृष्णसर्पयोः ॥

अस्ति (१) कस्मिंश्चित्कूपे गङ्गदत्तो (२) नाम मण्डू-
कराजः प्रतिवसति स्म । स कदाचिद्वायादैरुद्वेजितो रघदृषाटीं
(३) समाहूय निष्क्रान्तः । अथ तेन चिन्तितम्, यत्कथं
तेषां दायादानां मया प्रत्यपकारः कर्तव्यः । उक्तञ्च—

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशसु विषमासु ।

अपकृत्य तयोर्हभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥

एव चिन्तयन् बिले प्रविशन्त कृष्णसर्पमपश्यत् । त दृष्ट्वा
भूयोऽप्यचिन्तयत्, यदेन तत्र कूपे नीत्वा सुकलदायादानां-
मुच्छेदं करोमि । उक्तञ्च—

शत्रुमुन्मूलयेत्प्राज्ञस्तीक्ष्ण तीक्ष्णेन शत्रुणा ।

व्यषाकरं सुसार्थाय कष्टकेनेव कष्टकम् ॥

(१) अस्तित्यव्ययं प्रसिद्धं ॥

(२) कृष्णो सज्जाछन्दसोर्बहुन्मम इति ह्रस्वभावः ॥

(३) अरश्चक्रावयवसदृशौ काष्ठविशेषैर्बद्धते रन्ध्रते सो अरपट्टं कूपमह-
इत्यमरर्गिकाया महेश्वर । अरः शीघ्रं घन्धते चान्धतइति अरपट्टं जलोत्तोल-
नार्थं कूपोपरि निवृद्धकाष्ठभेद इति वाचस्पत्यम् । अरपट्ट इति भाषाग्रामप्रसिद्ध-
स्तथा च प्रहेलिका शिरः परं साहै गङ्गाजलं मण्डमानं गजं मार्जि । बाहन-
वाको वृषभयोः गिबं कहिबे पै नाहि ॥ इति । अरपट्टकाष्ठैः सह घटिता
मज्जनालम्बनाय घातं भारोहावरोहकाष्ठसरणिः ॥

एव स विभाष्य बिलद्वार गत्वा तमाहूतवान्, एहोहि प्रियदर्शन एहि, तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास । य एष मामाह्वयति, स स्वजातीयो न भवति यतो नैषा सर्पवाणी । अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके सन्धान नास्ति । तदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेदमि कोऽय भविष्यति । उक्तञ्च—

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च सम्रथः ।

न तेन सकृति कुर्यादित्युवाच बृहस्पति ॥

कदाचित्कोपि मन्त्रवाद्यावचचतुरो वा मामाहूय बन्धने क्षिपति । अथवा कश्चित्पुरुषो वैरनाशित्य कस्य चिद्गतकार्यं मामाह्वयति । आह च भोः को भवान् । स आह, अह गङ्गदत्तो नाम नरबुद्धाधिपतिस्त्वत्सकाशे मैश्वर्यमभ्यागतः । तच्छ्रुत्वा सर्प आह, भो अश्रद्धेयमेतद्यज्ञतृणानां बन्धिना सह सकृन् । उक्तञ्च—

यो यस्य जायते बन्धः स स्वप्रेमपि कथञ्चन ।

न तत्समीपमभ्येति तत्किमेव प्रजल्पसि ॥

गङ्गदत्त आह, भो सत्यमेतत् । स्वभाववैरी त्वमस्माकम् । पर परपरिभवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तञ्च—

सर्वत्रनाशे च सञ्जाते प्राक्कानामपि सशये ।

अपि शत्रु प्रणम्यापि रक्षेत्प्राणजनानि च ॥

सर्प आह, कथय कस्मात्ते परिभवः । स आह, दाया-
देभ्यः । सोऽप्याह, क्व ते आश्रयो बाप्या कूपे तदानीं हृदे वा

तत्कथय स्वाश्रयम् । तेनोक्तम् यावाणक्यनिबद्धे कूपे, । सर्प
आह अहो अपदा ध्वं, तस्मास्ति तत्र मे प्रवेश प्रविष्टस्य च
स्थान नास्ति यत्र स्थितस्तत्र दायादान् व्यापादयामि । तद्ग-
मयताम् । उक्तञ्च ।

यच्छक्य ग्रसितुं शस्य ग्रस्त परिणमेव यत् ।

हित च परिणामे यत्तदाद्य (१) भूतिमिच्छता ॥

गङ्गदत्त आह भो. समागच्छ त्वम् । अहं सुखोपायेन
तत्र तव प्रवेश कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपास्ते
रस्यतरं कोटरमस्ति, तत्र स्थितस्त्व लीलया दायादान् व्या-
पादयिष्यामि । तच्छ्रुत्वा सर्पों व्यचिन्तयत्, अहं तावत्प्रदि-
णतवयाः, कदाचित्कथञ्चिन्मूषकमेकं प्राप्नोमि । तत्सुखाबहो
जीवनोपायोग्यमनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः । तद्गत्वा ताम्बूळ-
कान् भक्षयामीति ।

एव विचिन्त्य तमाह, भो. गङ्गदत्त यद्येवं तदये भव
येन तत्र गच्छाव । गङ्गदत्त. प्राह, भो. प्रियदर्शन । अहं त्वं
सुखोपायेन तत्र गच्छामि स्थानञ्च दर्शयिष्यामि । परं त्वया-
स्मत्परिजना रक्षणीयः । केवलं यानह तव दर्शयिष्यामि त
एव भक्षणीया इति । सर्प आह, साकप्रत त्वं मे मित्रं जातम् ।
तत्र भेतव्यम् । तव वचनेन भक्षणीयास्ते दायादाः । एव-
मुक्ता बिलाबिष्कम्प तमालिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थितः ।

अथ कूपभासाद्यारघट्टघाटिकानार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालयं
नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कण्डसर्पं कोटरे भृत्वा दर्शित्वास्ते
दायादाः । ते च तेन शनैः शनैर्भक्षिताः । अथ मण्डूकानावे
सर्पेणाभिहितम् । भद्र निःशेषितास्ते रिपवस्तत्रप्रयच्छान्यस्मे
किञ्चिद्भोजनं, यतोऽहं त्वयान्नामीतः । गङ्गदत्त आह, भद्र
कृतं त्वया मित्रकृत्यम् । तत्साम्प्रतमनेनैव घाटिकायन्त्रमा-
र्गेण गच्छतामिति । सर्पः प्राह, नो गङ्गदत्तेन सम्पगमिहितं
त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि । मदीयकिलदुर्गमस्येन रुढं
भविष्यति । तस्मादत्रत्यस्य मे मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं प्रयच्छ,
नो चेत्सर्वानपि भक्षयिष्यामीति । तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकु-
लमना व्यचिन्तयत् । अहो किमेतन्मया कृतं सर्पेणानयता,
तद्यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्षयिष्यति । अथवा
पुच्छमुच्यते ।

योऽग्नित्रं कुरुते मित्रं वीर्योऽप्यपि कृणात्मनः ।

स करोति न सन्देहः स्वयं हि विषभक्षणम् ॥

तत्प्रयच्छाव्यत्यैकं प्रतिदिनं सुहृदम् ।

तथा च-सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धे त्यजति पण्डितः ।

अर्द्धेन कुरुते कार्ये सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥

न स्वल्पस्य कृते (१) भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।

एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद् भूरिरक्षणम् ॥

एष निश्चित्य नित्यमेकैकमादिशति । सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति ।

अथान्यदिने तेनापरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्गदत्त-
सुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तार-
स्वरेण धिग्धक्प्रलापपरः कथञ्चिदपि न विरराम ।

अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलित मण्डूककुलम् ।
केवलमेको गङ्गदत्तस्तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन भणितम्,
भो गङ्गदत्त बुभुक्षितोऽहम् । निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः ।
तद्वीथता मे किञ्चिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः । स आह भो
मित्र न त्वयात्र विषये नयावस्थितेन कापि चिन्ता कार्या,
तद्यदि मां प्रेषयसि ततोऽन्यकूपस्यानपि मण्डूकान् विश्वा-
स्यात्रानयामि । स आह नम तावत्वनमस्यो भ्रातृस्थाने,
तद्यद्येवं करोषि तत्साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि, तदेवं क्रियता-
मिति । सोऽपि तदाकर्ण्यारघट्टघाटिकामाश्रित्य विविध-
देवतोपकल्पितपूजापयाचितोऽस्मात्कूपाद्विनिष्क्रान्तः (१) ।
प्रियदर्शनोऽपि तदाकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति ।
अथ चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं
गोधामुवाच, भद्रे । क्रियतां स्तोकं साहाय्यम् । यतश्चिरप-
रिचितस्ते गङ्गदत्तः; तद्वत्त्वा तत्सकाशं कुत्रचित् जलाशये
प्रविश्य नम सन्देशं कथय । यदागम्यतामेकाकिनापि भव-

(१) विविधाभ्यो देवताभ्य उपकल्पितानि वनसा अर्पयितुस्तदुत्पिता-
नि पूजोपवाचितानि पूजोपहारा (बल्यो) येन स ॥

ता द्रुततरन् यद्यान्ये मण्डूका नागच्छन्ति । अहं स्वया विना
नात्र वस्तु शक्नोमि । तथा यद्याहं तव विरुद्धमाचरामि तत्सुक-
तमन्तरे मया विधृतम् (१) । गोधापि तद्वचनाद्गङ्गदत्त द्रुत-
तरमन्विष्याह, भद्र गङ्गदत्त स तव सुहृत्प्रियदर्शनस्तव मार्गे
समीक्षमाणस्तिष्ठति । तच्छीघ्रं गम्यतामिति ॥

तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह—

बुभुक्षितः किं न करोति पापम् ।

शीघ्रा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥

आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य (२) ।

न गङ्गदत्त पुनरेति क्रुपम् ॥

शशकपिञ्जलयोः ॥

सुद्रुमर्धपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्नोतु पुरा शशकपिञ्जलौ ॥

अस्ति (३) कस्मिंश्चिद्वृक्षे पुराह (४) वसामि । तत्रा-

(१) जन्मजन्मार्जितं पुण्यं मम पणभूतम् । शीघ्रे चैतं क्षयं नाशो मे
दण्डो भवेदिति ॥

(२) कर्मणि बडौ सम्बन्धसामान्यम् ॥

(३) अस्तीत्यव्ययं प्रसिद्धये ॥

(४) कस्यचित् काकस्तोक्तिरिदम् ॥

चस्तात् कोटरे कपिञ्जलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म । अथ
 सदैवास्तमनवेलायामागतयोरनेकसुभाषितगोष्ठ्या देवर्षि-
 शर्षिराजर्षिपुराणचरितकीर्तनेन च पर्यटनदृष्टानेककौतूह-
 लप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो व्रजति। अथ कदा-
 चित् कपिञ्जलः प्राणवात्रार्थमन्यैश्चटकैः साहान्यं पक्षशालि
 प्रायं देशं गतः । ततो यावन्निशासमयेऽपि नायातस्तावदहं
 सोद्वेगमनास्तद्वियोगदुःखितश्चिन्तितवान् अहो किमद्य क-
 पिञ्जलो नायातः । किं केनापि पाशेन बद्धः उताहोस्वित्
 केनापि ठषापादितः । सर्वथा यदि कुशलो भवति तन्मां बिना
 न तिष्ठति । एवं मे चिन्तयतो बहून्यहानि व्यतिक्रान्तानि ।
 ततश्च तत्र कोटरे कदाविच्छीघ्रगो नाम शशकोऽस्तमनवेला-
 यामागत्य प्रविष्टः । मयःपि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवा-
 रितः अथान्यस्मिन्नहनि कपिञ्जलः शालिभक्षणादतीव पीव-
 रतनुः स्वमाश्रयं स्मृत्वा भूयोऽप्यत्रैव समायाता ।

अथासौ कोटरान्तरगतं शशकं दृष्ट्वा साक्षेपमाह, भोः
 शशक न त्वया सुन्दरं कृतं यन्मभावस्यस्थाने प्रवृष्टोऽसि
 तच्छीघ्रं निष्क्रम्यताम् । शशक आह, न तवेदं गृहं किन्तु म-
 मैव । तत् किं मिथ्या परुषाणि अहपसि । उक्तञ्च ।

वापीकूपतडागानां देवालयकुजम्भनाम् (१) ।

उत्सर्गात्परतः स्वाम्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥

तस्मैतद् गृहं न तवेति । कपिञ्जल आह, भो यदि स्मृतिं प्रमाणिकरोषि (१) तदावच्छ जया सह । येन स्मृति पाठकं पृष्ट्वा च यस्य ददाति स ब्रह्मातु । तथानुष्ठते मयापि चिन्तितम् । किमत्र भविष्यति । मया द्रष्टव्येभ्यं न्यायः । ततः कौतुकादहमपि सावनुप्रस्थितः । अत्रागते तीक्ष्णद्वन्द्वी ना-
मारण्यनाजोरस्तयोर्विवादं श्रुत्वा मार्गशकं नदीतटभासाद्य क-
तकुशोपग्रहो निमीलितैकनयन ऊर्ध्वमाकुरद्वं पादस्फुटभूनिः
श्रीसूर्याभिमुख इनां धर्मोपदेशनामकरोत् । अहो अस्मरो-
ज्यं संसारः । क्षणभङ्गुराः प्राणाः । स्वप्नसदृशः प्रियसमाग-
मः । इन्द्रजालवत् कुटुम्बपरिग्रहोऽयम् तदुर्मं मुक्ता नान्या
गतिरस्ति ॥

अथ तस्य तां धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह । भो
भोः कपिञ्जल । एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति ।
तदेवं पृच्छावः । कपिञ्जल आह, ननु स्वभावतोऽयमस्माकं
शत्रुभूतोऽस्ति । तदूरे स्थितो पृच्छावः । कदाचिदस्य व्रतवै-
कल्यं (२) सम्पद्यते । ततो दूरस्थितामूचतुः भो भोः तप-
स्विन् धर्मदेशक आवयोर्विवादो वर्तते । तदुर्मंशास्त्रद्वारे
णास्माकं निर्णय देहि, यो हीनवादी स ते भक्ष्य इति । स-
आह, भद्री मा मैत्र वदतम् । निवृत्तोऽहं नरकपातमार्गात् ।
अहिंसायैव धर्ममार्गः । तस्माहं भक्षयिष्यामि । परं जयपराज-

(१) निर्णायकत्वेन स्वीकरोषि ॥

(२) प्रथमज्जः ॥

यनिर्णयं करिष्यामि किन्त्वहं वृद्धो दूरात् यथावत् शृणोमि ।
 एवञ्चात्वा मम समीपवर्तिनौ भूत्वा ममाग्रे न्यायं वदतम् । येन
 विज्ञाय विवादपरमार्थं वचो वदतो मे परलोकबाधो न भव-
 ति । तस्माद्विस्त्रब्धौ मम कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदयतम् ।
 किं बहुना, तेन क्षुद्रेण तथा तौ, तूर्णं विश्वासितौ, यथा त-
 स्योत्पङ्गवर्तिनौ सञ्जातौ । ततश्च तेनापि समकालमेवैकः पा-
 दान्तेनाक्रान्तः अन्यो दंष्ट्राककचेन च । ततो गतप्राणौ भ-
 सिताविति ॥

चतुर्णाम् मित्राणाम् ॥

असाधना (१) अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काकासुसुगूर्णवत् (२) ॥

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्य नाम नगरम् ।
 तस्य नातिदूरस्थो सहोष्णायवान् नाना विहङ्गीपशुकफलः
 कीटैरावृतकोटरशङ्कायाश्चासितपथिकजनसमूहो न्यग्रोधपा-
 दप्रो (३) महान् ॥

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म । स

(१) साधन पृथग्द्रव्यसम्पत् तद्वहिता ॥

(२) आखननात्याशुभूषक ॥

(३) न्यग्रोधो वटः ॥

कदाचित्प्राणयात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत्पश्यति ताव-
ज्जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटितचरण (१) ऊर्ध्वकेशो यम-
किङ्कुराकारो नरः सम्मुखो बभूव । अथ तं दृष्ट्वा भुङ्क्षितमन्त्रा
व्यचिन्तयत् । यदयं दुरात्माद्य नमाश्रयवटपादपसम्मुखोऽ-
भ्येति । तत्र ज्ञायते किमद्य वटवासिनां विहङ्गमानां विनाशो
भविष्यति न वा । एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणान्निवृत्त्य
तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान् विहङ्गमान् प्रोवाच भी अयं
दुरात्मा लुब्धकोज्जालतण्डुलहस्तः समभ्येति । तत्सर्वथा तस्य
न विश्वसनीयम् । एव जालं प्रसार्य तण्डुलान् प्रक्षेप्यति ।
ते तण्डुला भवद्भिः सर्वैरपि कालकूटसदृशा द्रष्टव्याः । एवं
वदन्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतल आगत्य जालं प्रसार्य
सिन्दुवारसदृशास्तण्डुलान् (२) प्रक्षिप्य नातिदूरं गत्वा
निभृतं स्थितः । अथ ये पक्षिणस्तत्र स्थितास्ते लघुपतन-
कवाक्यार्णवला निवारितास्तास्तण्डुलान् हालाहलाङ्कुरानिव
वीक्षमाणा निभृतास्तस्युः । अत्रान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपो-
तराजः सहस्रपरिवारः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमन्तारतण्डुलान्
दूरतोऽपि पश्यन्लघुपतनकेन निवार्यमाणोऽपि जिह्वालौ-
स्याद्ग्लणार्थमपततत्परिवारो निबद्धश्च ॥

अत्रान्तरे लुब्धकस्तान् बद्धान् विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्य-
तयष्टिस्तद्विधार्थं प्रधावितः । चित्रग्रीवोऽप्यात्मानं सपरिवारं

(१) पदतलहस्तौ पथि कण्टकौ, क्षतपादौ । यत्र विषादिकाङ्कितपादौ ॥

(२) सिन्दुवारी निर्गुण्डी ॥

बद्धं सत्त्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान् कपोतानूचे । अहो न भेतदप्यम् ।

सक्तञ्च—इयसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।

स तेषां पारमम्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥

तत्सर्वं वयं हेलयोद्धीय सुपाशजाला अस्यादर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः । नेत्रेद्रयविक्रवाः सन्तो हेलया समुत्पात न करिष्यथ ततो सृत्युमवाप्स्यथ ॥

तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादायाकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्यधावत् । तत् कर्तुं ननः स्त्रोकमपठत्

जालमादाय गच्छन्ति सहताः पक्षिणोऽप्यमी ।
यावच्च विवदिष्यन्ते (१) पतित्यन्ति न संशयः ॥

लघुपतनकोऽपि प्राणवात्राक्रिया त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतूहलात्तत्पृष्ठलग्नोऽनुससार । अथ दृष्टेरगोचरतां गत्वा विज्ञाय लुब्धको निराशो निवृत्तः ॥

चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकमदर्शनीभूतं ज्ञात्वा तानुवाच भीतिवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः तत्सर्वैरपि स्वस्वैर्गन्धतां महिलारोप्यस्य प्रागुत्तरदिग्भागे । तत्र च नम बुद्धिरस्यको नाम मूषकः (२) सर्वेषां पाशच्छेदं करिष्यति ।

(१) विमतावाग्मनेपदम् ॥

(२) मूष स्तेवे भौवादिक । कर्त्तरि ण्वल् । मूषिक इति तु भुज्जते
" मूषेर्दीर्घश्च " इत्येनेनेणादिसूत्रेण किकञ्जखवे साधु ॥

एवन्ते कपो भविष्यद्विषये सम्बोधिना सहस्रारोह्ये नगरे
हिरण्यकबिलदुर्गे प्रापुः । हिरण्यकोऽपि सहस्रमुखबिलदुर्गे
प्रविष्टः सककुतोभयः सुखेनास्ते, । अथवा साध्विदमुच्यते ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥

तथा च—न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

तदकर्म साध्यते राज्ञां दुर्गैकेन यद्वपे ॥

शतमेकोऽपि सम्बन्धे प्रकारस्तो वनुर्धरः । ५५

तस्माद्दुर्गे प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥

अथ चित्रघोषो बिलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच । भो
भो मित्र हिरण्यक सत्वरनामक । महती मे उपसनाबल्या
वर्तते । तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि बिलदुर्गान्तर्गतः सन् प्रोवाच,
भोः को भवान् किमर्थमायातः कीदृक्ते उपसनाबल्यान् तत्
कथ्यतामिति । तच्छ्रुत्वा चित्रघोष आह, भोचित्रघोषो नाम
कपोतराजोऽहन्ते सुहृत्सत्वरवानक मुक्तवन् प्रयोजनमस्ति ।
तदाकस्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरसमास्त्वरमाप्नो नि-
ष्क्रान्तः । अथवा साध्विदमुच्यते ॥

सुहृदः स्नेहस्पर्शा लोचनानन्ददायिनः ।

यद्दे गृह्यतां नित्यं नागच्छन्ति महात्मनाम् (१) ॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिवार पाशबद्धमालीक्ष्य हिरण्यकः
 सविषादमिदमाह । भोः किमेतत् । स आह प्राप्तं नयैतद् ब-
 न्धनं जिह्वालौल्यात् । साम्प्रतं पाशविमोक्षं कुरु मा विलम्बं ।
 तदाकर्ण्य चित्रग्रीवस्य पाशं क्लृप्तमुद्यतं त स आह । भद्र मा
 मैवं कुरु । प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु तदनु ममापि
 च । तच्छ्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह । भो न युक्तमुक्तञ्जव-
 ता यतः स्वामिनोऽनन्तरं भृत्या । स आह, भद्र मामैव वद,
 मदाश्रयाः सर्व एते वराका अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य समा-
 गताः । तत्कथमेतावन्मात्रमपि सम्मानं न करोमि, उक्तञ्च ।

यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।

वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित् ॥

अपरं मम कदाचित्पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति ।

अथवा दुरात्मना लुब्धकः समभ्येति तन्नूनं मम नरकपात एव ।
 उक्तञ्च ।

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदतु च यः प्रभुः ।

सुखी स्यान्नरकं याति परत्रेह च सीदति ॥

तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह, भोः । वेदम्यहं राज-
 धर्मम् । परं मया तव परीक्षा कृता तत्सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं
 करिष्यामि । भवानप्यनेन विधिना बहुकपोतपरिवारी भवि-
 ष्यति, उक्तञ्च ।

कारुण्यं संविज्ञातम् (१) यस्य सृष्ट्येषु सर्वदा ।

सम्भवेत् नहीपालस्यैलोक्षस्यापि रत्ने ॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकश्चित्तप्रीवमा-
ह । नित्र नम्यतामधुना स्वाश्रयं प्रति, भूयोऽपि व्यवने प्राप्ते
ब्रह्मनमस्तव्यम् । इति तान् सम्प्रेष्य पुनरपि दुर्गे प्रविष्टः ।
चित्रप्रीवोऽपि सपरिवारः स्वाश्रयनगतः । अथवा साध्विद-
मुच्यते ।

नित्रवान् साधयत्यर्थान् दुःसाध्यामपि वै यतः ।

तस्मान्मित्राणि कुर्वीत सनानान्येष चात्मनः ॥

लघुपतनकोऽपि बायसः सर्वे तं चित्रप्रीवबन्धनोत्तम-
लोक्ष विस्मितमना व्यचिन्तयत् । अहो बुद्धिरस्य हिरण्य-
कस्य शक्तिश्च दुर्गं शान्तिं च । तदीदृशेन विचिर्बिहङ्गानां
बन्धनमोक्षार्थकः । अहं च न कश्चिद्विद्विष्यसिनि चलप्रक-
तिश्च । तवाप्येनं मित्रं करोमि । उक्तम् ।

अपि सम्पूर्वतामुक्तैः कर्तव्याः सुहृदो भुविः ।

नदीशः परिपूर्वोऽपि चन्द्रोदयमुदीकते ॥

एवं सम्प्रयाज्ये पादपादवतीज्ये बिलद्वारमाश्रित्य चित्र-
प्रीवबन्धनोत्तमं हिरण्यकं ब्रह्मनमस्तव्यम् एषोहि भो हिरण्यक
बुद्धिः । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत् । किमन्योऽपि

(१) अत्र विज्ञातमवश्यं धर्मस्य नारायो भूयसात् करणं संविज्ञातम् ॥

कञ्चित् कपोतो बन्धनशेषस्तिष्ठति येन नां क्वाहरति । आह
 च । भोः को भवान् स आह, अहं लघुपतनको नाम वायसः
 तत् श्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो हिरण्यक आह, भो द्रुतं गम्य-
 तामस्मात् स्थानात् । वायस आह, अहं तव पार्श्वे गुरुकार्ग्येण
 समागतः, तत्किं न क्रियते मया सह दर्शनम् । हिरण्यक
 आह, न मेऽस्ति त्वया सह सङ्गमेन प्रयोजनमिति । स आह,
 भोद्वित्रयीवस्य मया तव सकाशात्पाशमोक्षणं दृष्टम् । तेन
 मम महती प्रीतिः सञ्जाता । तत् कदाचिन्ममापि बन्धने
 जाते तव पार्श्वोऽमुक्तिर्भवति । तत्क्रियतां मया सह मैत्री
 हिरण्यक आह, अतो त्वं भोक्ता । अहं भोज्यभूतः । तत् का
 त्वया सह मम मैत्री तद्गम्यतां मैत्रीविरोधभावात् । उक्तञ्च ।

ययोरेव सम वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तथोमैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः (१) ॥

तथा च-यो मित्रं कुरुते मृदु आत्मनोऽसदृशं कुचीः ।

हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥

तद् गम्यतामिति । वायस आह, भो हिरण्यक एवोऽहं
 तव दुर्गद्वार उपविष्टः । यदि त्वं मैत्रीं करोषि ततोऽहं प्रा-
 णधारणं करिष्यामि । अन्यथा प्रायेणवेशनं मे स्यादिति ।
 हिरण्यक आह, भोरत्तवा वैरिणा सह कथं मैत्रीं करोमि
 उक्तञ्च ॥

(१) विद्वेसीत्वे विपुष्ट । अत्र पुष्ट साधारण विपुष्टो विशेषपुष्ट ॥

वैरिणः बहिः सन्ध्यात्सुस्मिन्नेनापि सुस्मिन्ना ।

सुतप्तमपि घानीयं शस्यत्येव पावकम् ॥

वायस आह, भोस्त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतश्च
वैरम् ? तत्किमनुचितं वदसि, हिरण्यक आह, द्विविधं वैरं
भवति सहजं (१) कृत्रिमं च । तत्सहजवैरी त्वमस्माकम् ।
वस्तुम् ।

कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राक्कृत्रिमैर्गुणैः (२) ।

प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम् ॥

वायस आह, भोः द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छा-
मि । तत्कथ्यताम् । हिरण्यक आह, भोः कारणेन निर्कुलं
कृत्रिमम् तत्तद्दोषकारकणाद् गच्छति (३) । स्वाभाविकं
पुनः कथमपि न गच्छति । तद्यथा नकुलसर्पाणां शयपु-
ङ्गवस्त्रायुधानां, (४) जलवह्नयोर्द्वैतानां सपत्नीनां लुब्ध-
कहरिणानां सज्जनदुर्जनानाम् ।

वायस आह । अस्त्येतत्तथापि श्रूयताम् ॥

उपकाराच्च लोकानां विमिताभ्युपपत्तिणाम् ।

प्रयाज्ञोभाच्च भूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सत्ताम् ॥

(१) सहजं स्वाभाविकम् ॥

(२) द्राक् इदिति ॥

(३) तानि सन्निधायानि तावदितुम्भौ ये उपकारास्तैर्वा कारणस्ता-
धनात् (अमलतरं) ॥

(४) शयपानि बालवह्निनि भुञ्जते ते गोदगादयः । नलादुधा इषाव-
दादयः ॥

सदृष्ट इव सुखमेवो दुःसन्धान (३) च दुर्जनो भवति ।
सुखनस्तु कनकघट इव दुर्नदः सुकरसन्धिश्च ॥

तथा च—

आरम्भगुर्वीक्षयिणी क्रमेण लब्धी पुरा वृद्धिनती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिक्षा छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥

एवं च—सतां सामपदं (२) मैत्रित्याहुर्विबुधा जनाः ।

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत् । विदग्धवचनो (३)
ऽयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च । तद्युक्तमनेन मैत्रीक-
रन्म् । ततः प्रसूति तावपि द्वी सुभाषितगोष्ठी (४) सुखन-
नुभवन्ती तिष्ठतः । परस्परं कृतोपकारी कालं नयतः । ल-
घुपतनकोऽपि नांशकलानि मेध्यानि बलिशेषाप्यध्यानि
वत्सला (५) हृतानि पक्वान्निशेषाणि हिरण्यकार्त्तनानवति ।
हिरण्यकोऽपि तण्डुलानन्यांश्च भक्षयिष्येति तण्डुलपतनकार्त्त-
नानावाहृत्य तत्कालायातस्यार्पयति ।

एवं स भूषकस्तदुपकाररञ्जितस्तथा विश्वस्तो वचः तस्य
पक्षमण्ये प्रविष्टस्तेन सह सर्वदैव गोष्ठौ करोति । अद्याव-
त्स्मिन्नहनि बाधनोऽनुपूर्वजननः सन्त्येत्येव सनद्गद्गं तनुवाच ।

(१) दुखेन सन्धानं जेलनं अस्ति स ॥

(२) सताभिः परैः सम्भाषणशब्दे सम्प्रचते इति सामपदम् ॥

(३) विदग्धानां पण्डितानां वचनमिव वचनं अस्ति ॥

(४) सहासाय ॥

(५) भावप्रधानो निर्देशः ॥

भद्र हिरण्यक विरक्तिः कल्लता मे साम्प्रतं देशस्यास्योपरि,
तदप्यत्र वास्यामि । हिरण्यक आह, भद्र किं विरक्तेः कार-
णम् । स आह, भद्र क्रूरतान् । अत्र देशे महत्यानामुपस्था-
दुभिक्षं सञ्जातम् । दुभिक्षत्वाज्जनो जुमुक्तापीडितः कोऽपि
बलिनात्रनपि न प्रयच्छति । अपरं यदे यदे जुमुक्षितजनैर्वि-
हङ्गानां बन्धनाय पाशाः प्रयुजीकृताः सन्ति । अहमप्यायुः-
शेषतया पाशेन बहु बद्धरितोऽस्मि (१)—एतद्विरक्तेः कार-
णम् । तेनाहं विदेशं बलित इति बाध्यमोजं करोमि । हि-
रण्यक आह, अत्र भवान् क्व प्रस्थितः । स आह, अस्ति इक्षि-
कापथे वनगहनमध्ये महाशरः । तत्र त्वतोऽधिकः परमकु-
हत् क्रूरमो महाशरको जान । स च मे मत्स्यमांसकलहानि
दास्यति तद्भक्षणात्तेन सह जुमानितगोष्ठीबुलननुभवम् सुखेन
कालं नेष्यामि । नाहमत्र विहङ्गानां पाशबन्धनेन कथं बद्धु-
मिच्छामि ।

हिरण्यक आह, यद्येवं तदहमपि त्वया सह गमिष्यामि ।
वायस आह, अहं तावदाकाशगतस्तत्कथं भवतो नया सह
गमनम् । स आह, यदि मे प्राद्यान् रक्षसि तदा स्वपृष्ठमा-
रोप्य नर्तकं प्रापयिष्यसि । नान्यथा जन मतिरस्ति । तस्-
मत्त्वा खानन्दं वायस आह, यद्येवं तदुन्मोहं बद्धवतापि सह
तत्र कालं कथमस्ति । तच्छ्रुत्वा हिरण्यकस्तत्प्रादेव सदुपरि

(१) उद्धरणमुद्धर स संजातोऽभ्येत्युद्धरित , उद्धरीत् इति उद्धरितेर्त् ।

चारकावैराकृतिगणत्वादितम् । उद्धरित इति वाच्यं साधीवान् ॥

समाकृष्टः । सोऽपि शनैः शनैस्तमादाय तत्स्वरः प्राप्तः ।
ततो लघुपतनकं मूषकाधिष्ठितं विलोक्य दूरतोऽपि देशका-
लविदसामान्यकाकोऽयमिति (१) ज्ञात्वा सत्वरं मन्थरको
जले प्रविष्टः । लघुपतनकोऽपि तीरस्थतरुकोटरे हिरण्यकं
मुक्त्वा शाखाग्रमारुह्य तारस्वरेण प्रोवाच, भो मन्थरक आग-
च्छामि तव मित्रमहं लघुपतनको नाम द्वायसच्चिरात्सेतक-
श्रुतः समायातः । तदागत्यालिङ्ग्य माम् ।

उक्तञ्च—किं चन्दनैः सकपूरैस्तुहिनैः किञ्च शीतलैः ।

सर्वे ते मित्त्रगात्स्य कलां नाहन्ति योऽशीम् ॥

तथा च—केनामृतमिदं सृष्ट मित्त्रमित्यस्तरुद्वयम् ।

आपदान्च परित्राणं शोकसन्तापभेषजम् ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणतरं परिज्ञाय सत्वरं सलिलान्निर्गम्य
पुलकिततनुरानन्दाश्रुपूरितनयनो मन्थरकः प्रोवाच, एषोहि
मित्त्र आलिङ्ग्य माम्, चिरकालान्मया त्वं न सम्यक् परि-
ज्ञातः तेनाहं सलिलान्तः प्रविष्टः ।

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षादवतीर्य तनालिङ्गितवान् ।
एवं द्वावपि तौ विहितालिङ्गनौ परस्परं पुलकितशरीरी
वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुरात्मचरित्पुत्रास्तम् । हिरण्य-
कोऽपि मन्थरकस्य (२) प्रक्षानं कृत्वा द्वायसाम्यासे समुप-

(१) न विधासे चन्द्रे काकौ सह सामान्यं यस्य स चासौ काकश्चेति वयम् ॥

(२) कर्मणि षष्ठी ॥

विष्टः । अथ तत् समाधौभव मन्थरको लघुपतनकमाह, भोः
कोऽयं मूषकः कस्मात्तया भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारोप्यानीतः ।
तस्मात् स्वहृत्कारणेन भावयन् । तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह,
भो हिरण्यको नाम मूषकोऽयम्, मम सुहृद् द्वितीयमिव
जीवितम् ॥

मन्थरक आह, भद्र हिरण्यक भवति सुहृदयनसन्दिग्धं
यः (१) सुत्नामोऽपि शुश्रूभूतं त्वां भक्ष्यस्थाने स्थितमेव पृष्ठ-
मारोप्यानयति न मार्गेऽपि भक्षयति ॥

तथा च-आयत्काले तु सम्प्राप्ते धनितं नितमेव तत् ।

वृद्धिकाले तु सम्प्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्विभेत् ॥

तन्मवाप्यद्यास्य विषये विज्ञातः समुत्पन्नो यतो नीति-
विरुद्धेयं मैत्री मांसाशिभिर्होयसैः सह जलधराखान् ।

तत्स्वागतं (२) भवतः स्वहृद्वदस्यतामस्तु सरसीरे ।
अपरं, विदेशवासजनपि वैराग्यं स्वया न कार्यम् । यतः

को धीरस्य जनस्त्रिनः स्वविषयः को वै विदेशः स्मृतो ।

यं देशं अयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापकिर्जितम् ॥

यद्दृष्ट्वा नललानुलप्रहरयैः सिंहे वनं गच्छते ।

तस्मिन्नेव इतद्विप्रेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्वात्मनः ॥

(१) लघुपतनको भावस ॥

(२) शौभ्यजनार्थं भावे च ॥

अर्घहीनः परे देशे यतोऽपि यः प्रजायात् भवति स
कथञ्चिदपि न सीदति । उक्तम् ॥

कोऽतिभारः सनर्त्तानां किं दूरं इव वसादिनाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥

अथैवं जलपतां तेषां चित्वाङ्गो नाम हरिणो लुब्धकता-
सितस्तस्मिन्नेव सरसि प्रविष्टः । अथायातं ससन्धननवलो-
क्य लघुपतनको वृत्तमाहवः । हिरण्यको निकटवर्तिनं
शरस्तम्बं प्रविष्टः । मन्थरकः सलिलाशयनास्थितः । अथ
लघुपतनको नृगं सम्यक् परिज्वाय मन्थरकमुवाच, एषोहि
सखे मन्थरक नृगोऽयं तृषार्तोऽत्र सनायातः सरसि प्रविष्टः
तस्य शब्दोऽयं न मानुषवम्भव (१) इति । तच्छ्रुत्वा मन्थ-
रको देशकालोचितमाह । भो लघुपतनक वचायं नृगो दृश्यते
प्रभूतमुष्णसमुद्बुद्धकुद्धान्तवृत्त्या पृष्ठतोऽवलोकयति तत्र
तृषार्त एव नृगं लुब्धकवासितः । तज्ज्ञायतानस्य पृष्ठे लुब्ध-
का आगच्छन्ति न वेति । उक्तम् ।

भयत्रस्तो नरः प्रवासं प्रभूतं कुरुते मुपुः ।

दिशोऽवलोकयत्येव न स्वास्थं व्रजति क्वचित् ॥

तच्छ्रुत्वा चित्वाङ्ग आह, मन्थरक ! ज्ञातं त्वया सम्यङ्मे
वासकारणम् । अहं लुब्धकशरप्रहारादुद्धारितः कच्छेनात्
सनायातः । नन यूयं तैलुब्धकैर्वावादितं भविष्यति । तच्च-

रणापतस्य मे दर्शय क्षिप्रिदमर्थं स्वानं लुब्धकानाम् । तदा-
कर्णं नन्दरक आह, भो विभ्राङ्ग मयतां नीतिशास्त्रम् ॥

द्रावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।

हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥

तद्वचनतां शीघ्रं वचनं वनं वाचदद्यापि नागच्छन्ति ते
दुरात्मानो लुब्धकाः । अत्रागते सपुपतनकः सस्वरनभ्युपे-
त्योवाच, भो नन्दरक वतास्ते लुब्धकाः स्वयहोभ्युक्ताः प्रपु-
रनांसपिक्कधारिणः तच्चिन्नाङ्ग एवं विलम्बो जलाद् बहिर्भ-
व । ततस्ते चस्वाशोऽपि निजभावनानिजास्तस्मिन् सरसि न-
भ्याङ्गवचने वृत्तच्छायाचस्तास्तुभाषितनोऽडीकुलनमुभयस्तः
लुब्धेन कालं नयन्ति । अथैकस्मिन्कहनि मेऽष्टीवचने विभ्राङ्गो
नायातः । अथ ते उवाकुलीभूताः परस्परं जल्पितुमारब्धाः ।
अहो किमद्य द्रुह्य वनायातः, किं सिंहादिभिः क्वापि व्या-
पादितः उत लुब्धकैः अवचानले, प्रपतितो गतांविषमे (१)
वा नवतृणलीत्यादिति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

स्वयहोद्यमगतेऽपि क्षिप्रैः पार्श्वं विशङ्कते मोहात् ।

किमु द्रुह्यद्रुपाद्यप्रतिप्रयकान्तारनञ्चवचने ॥

अथ नन्दरको वाचयमाह, भो लपुपतनक अहं हिरण्य-
कश्च साधद् द्वावप्यशक्तौ तस्यान्वेवचं कर्तुं नन्दनतित्वात्
तद्वत्सा दम्भेरवचं शोचय यदि कुत्रचित्तं जीकम्तं पश्यसीति ।

तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरे याचद् गच्छति तावत्पल्ल-
तीरे चित्राङ्गः कूटपाशनिग्रम्वस्तिष्ठति (१) तं दृष्ट्वा शोक-
व्याकुलमनास्त्वमवोचत् । भद्र ! किमिदम् । चित्राङ्गोऽपि वा-
यसमयलोक्ष्य विशेषेण दुःखितमना बभूव । अथवा युक्तमेतत्,

अपि मन्दस्वभापको नष्टो वापीष्टदर्शनात् (२) ।

प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखावेगोऽधिको भवेत् ॥

ततश्च वाप्यावधाते चित्राङ्गे लघुपतनकमाह भो मित्र
सञ्जातोऽयं तावन्नमन सत्युः । तद्युक्तं सगुणं सद्गुणता सह मे
दर्शनं सञ्जातम् । उक्तम् ॥

प्राण ह्यये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।

तत् द्वाभ्यां सुखदं पञ्चाङ्गीकरोऽपि सतस्य च ॥

तत्क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात्सुभावितगे ष्टीष्टमिहितम् ।

तथा हिरण्यकमन्थरकी मन वाक्पाद्वापयी ॥

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ।

तन् क्षतम्प युवाभ्यां मे दृष्ट्वा प्रीतिपरं मनः ॥

तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह, भद्र न भेतद्वनस्मद्विषे-
मित्रैर्विद्यमानैः यावदहं दुर्नतरं हिरण्यकं सुहीयता गच्छा-
मि । अथरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसने न व्याकुलश्चमुप-
यान्ति । उक्तम् ।

(१) कूटेन कान्तप्रशब्देन निर्मितेन पाशेन निबन्धितो बद्धः ॥

(२) उत्तरार्द्धमर्थः ॥

सर्वपदि यस्य न हृषीं विपदि विषादो रणे न भीरुत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी तुलं विरलम् ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकश्चित्राङ्गमाश्रयास्य यत्र हिरण्यकमण्ड-
रको तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वे चित्राङ्गपाशपतनं कथितवान् ।
हिरण्यकमण्डचित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं पृष्ठमारोप्य
भूयोऽपि सत्वरं चित्राङ्गसमीपे गतः । सोऽपि मूषकमवलोक्य
किञ्चिज्जीविताशया संरिलभ्ये आह,

आपकाशाय विबुधैः कर्तव्याः बुद्बुदोऽमलाः ।
न तरतपापदं कश्चिद्योग्जं नितृष्विबर्जितः ॥

हिरण्यक आह, भद्र एवं तावकीतिशास्त्रज्ञो दक्षमतिः
तत्कथमसू कूटपाशे पतितः । स आह, भो न कालोऽयं विवा-
दस्य । तन्न यावत् स पापात्मा लुब्धकः समभ्येति तावद्
दुततरं कर्तव्येनं मत्पादपाशम् । तदाकर्ण्य विहस्याह हिर-
ण्यकः । किं नश्यपि समायाते लुब्धकाद् विभेदि । एवंतयोः
प्रवदतोः बुद्बुदमनसस्तादृशो मन्थरकः शनैः शनैस्तं प्रदे-
शमाजयामं तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिरण्यकमाह, अहो न
शोभनमायतितम् । हिरण्यक आह, किं स लुब्धकः समा-
याति । स आह, आस्तां तावदलुब्धकवार्ता एव मन्थरकः
समागच्छति । तदनीतिरनुष्ठितानेन यतो जयमस्यस्य कार-
ण्यान्मनं तदापादनं चाक्यायः । यदि स पापात्मा लुब्धकः
समागमिष्यति, तदहं तावत् समुत्पत्तिष्यामि एवं पुनर्विभेदं प्र-
विश्यात्मानं रक्षयिष्यामि चित्राङ्गेपि तेनेन दिनस्तरं चाक्यति ।

एष पुनर्जलधरः स्थले कथं प्रविष्यतीति व्याकुलोऽस्मि ।
 अतान्तरे रुम्प्राप्तो मन्वरकः । हिरण्यक आह, भद्र न पुन-
 रनुष्ठितं भवता, यदत् सभायातः; तद्भूयोऽपि द्रुततरं गम्यता
 यावदसौ लुब्धको न समायाति । मन्वरक आह, भद्र किं
 करोमि न शक्नोमि तत्स्थो मितुः सभाग्निदाहं सोढुम् ।
 तेनाहमत्रागतः अथवा साध्विद्रमुच्यते ।

दक्षितजनविप्रयोग्य वित्तवियोगाच्च केन सहाः स्युः ।

यदि तुनहीवधकस्यो वयस्यजनसङ्गो न स्यात् ॥

वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो नचादुषीः ।

प्राणा ज्ञानान्तरे भूयो न भवन्ति नचद्विधाः ॥

एवं तस्य प्रवदत आकर्णपुरितशास्त्रो लुब्धकोऽप्युपा-
 गतः । तं दृष्ट्वा कृपकेन तस्य आयुषाश्चतस्रश्चात् कश्चितः ।
 अतान्तरे वित्ताङ्गः सत्वरं पृष्ठमवलोकयन् प्रचारितः । सनु-
 पतनको वृत्तमाकटः । हिरण्यकश्च सनीपवर्तिं विलं प्रविष्टः,
 अथासौ लुब्धको वृत्तमननाद्विचलवदनो उग्रचक्रस्तं मन्व-
 रकं जम्बं जम्बं स्वलनज्जे मन्वस्तं दृष्टवान्, अपिनायक ।
 यद्यपि कुरङ्गो चात्रापहतस्तथाप्ययं कूर्मे आशाराधै वन्पा-
 दितः । तदद्याश्चानिषेण मे कुटुम्बस्याहारनिर्वृतिर्नवि-
 श्यति । एवं विचिन्त्य तं दग्धैः वज्राद्य चतुर्विधं समारोप्य
 स्फुरये कृत्वा बह्वं प्रति प्रविष्टः । अत्रान्तरे तं जीवमानमव-
 लोका हिरण्यको दुःखाकुलः वर्षेदेववत् । कष्ट भोः कष्ट-
 नापतितम् ॥

एकस्य दुःखस्य न तावद्वत् गच्छाम्यहं धारनिवार्यवस्य ।

तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेद्यनर्था बहुलीभवन्ति ॥

यदि तावत् कृतास्तेन मे धननाशो विहिंसन्मार्गश्रा-
न्तस्य मे विज्ञानभूतं निर्व्र कस्मादपहतम् । अपरमपि निव्र
परं नश्यदकस्य न स्यात् । उक्तम् ।

अवम्यसी परो लालो मुद्यस्य कथनं तथा ।

आपद्धिनीक्षणं यैव निव्रस्यैतत् कलत्रयम् ॥

तदस्य पञ्चाङ्गान्यः सुदुर्मे । तस्मिन् नमीपय्येनवरत
अवम्यशरैर्बन्धति हन्त विधिः । यत आदौ तावद्विज्ञानाशस्ततः
परिवारबन्धस्ततो देशत्यागस्ततो निव्रवियोग इति । अथवा
स्वल्पमेतत्कर्षणमेव जम्बूनां जीवितधर्मस्य । उक्तम् ।

कायः सन्निहितापायः सम्यग्दः क्षणभङ्गुराः ।

सनामनाः सापेक्षताः सर्वेषामेव देहिमान् ॥

तथा च-कते ग्रहारा निपतम्यप्रीष्टं ।

धनक्षये दीव्यति (१) आठराग्निः ॥

आपस्तु वैरागि समुद्यवन्ति (२) ।

छिद्रेद्यनर्था बहुलीभवन्ति ॥

अहो साधूक्तम् केनापि ।

(१) दीव्यति ॥

(२) क्षतिग्रस्तम् ॥

प्राप्ते भवे परित्राणं प्रीतिविरागसंभवाज्जन्म् ।

केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥

अत्रान्तरे चाक्रन्दपरी वित्राङ्गलपुपतनकौ तत्रैव समा-
याती, अथ हिरण्यक आह, अहो किं वृथा प्रलपितेन तद्या
वदेव मन्थरको दृष्टिगोचरः न मीयते तावदस्य मोक्षोपाय-
श्चिन्त्यतानिति । उक्तञ्च ।

केवलं व्यसनस्योक्तं श्रेष्ठं नयपण्डितैः ।

तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥

अन्यच्च—अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं ।

भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्थम् ॥

आपत्प्रपन्नस्य च मोक्षणार्थं ।

यन्मन्यतेऽसौ परमो हि मन्त्रः ॥

तच्छ्रुत्वा वायव आह ; भोः यद्येवं तत्क्रियतां नद्वयः ।
एव चित्राङ्गोऽस्य मार्गं गत्वा किञ्चित्पल्लवमासाद्य तस्य तीरे
निश्चेतनो भूत्वा पततु । अहमप्यस्य शिरसि समासृज्य मन्दै-
श्चक्षुप्रहारैः शिरः सङ्ग्रेहिष्यामि ; येनासौ दुष्टलुब्धकोऽमुकृतं
मत्वा मम चक्षुप्रहरणप्रत्ययेन मन्थरकं भूमौ क्षिप्त्वा सृण्वार्थं
परिधाविष्यति । अत्रान्तरे त्वया दर्शयमानि पाशानि सख्यनी-
यानि । येनासौ मन्थरको दुततरं पल्लवं प्रविशति । चित्तुङ्ग
आह, भोः भद्रोऽयं त्वया दृष्टो मन्त्रः । नूनं मन्थरकोऽयं मुक्तो
मन्तव्य इति । उक्तञ्च ।

चाणक्यनीतिसारसंग्रहः

- विद्वत्पुत्रं नृपस्य नैव तुल्यं कदाचन ।
 स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥
 पण्डिते च गुणाः सर्वे मूर्खे दीपा हि केवलम् ।
 तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राक्त एको विशिष्यते ॥
 मातृवत् परदारेषु परद्वेषेषु लोष्टवत् (१) ।
 आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति च पण्डितः ॥
 किं कुलेन विशालेन गुणहीनस्तु यो नरः (२) ।
 अकुलीनोऽपि ज्ञास्त्रहो दैवतैरपि पूज्यते ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः (३) ॥
 नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ।
 पृथिवीभूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥
 माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हसनध्ये यको यथा (४) ॥

(१) नृपस्य लोष्ट ॥

(२) तस्मैति शेषः ।

(३) पद्मापुष्पाणि ॥

(४) यस्मादपाठितो बालो हसनध्ये यथा वक्रस्तथा सभामध्ये विद्वन्मह-
 त्वा न शोभते तस्माद्वैतो यथा माया बालो न पाठितः सा तस्य बालस्य शत्रु-
 येन च पिता यान्ता न पाठितः स पितः तस्य बालस्य वैरी इति श्रुतीक विवृतिः ॥

चरमेको गुणी पुत्रो न च सुखं शतैरपि (१) ।
 एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणैरपि (२) ॥
 लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् (३) ।
 प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥
 लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
 तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेत् तु लालयेत् ॥
 एकेनापि कुवक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 वासितं (४) तद्वनं सर्वे सुपुत्रेण कुलं यथा ॥
 एकेनापि कुवक्षेण कोटरस्येन बन्धिना ।
 दह्यते तद्वनं सर्वे सुपुत्रेण कुलं यथा ॥
 दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः (५) ।
 तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिद् भावते ॥
 उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविग्रहे ।
 राजद्वारे शनधाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥
 परोक्षे कार्ये हस्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुलं ययोमुखम् ॥
 न विप्रसृजेद्विज्जस्तं मित्रञ्चापि न विश्रवेत् (६) ।

- (१) किञ्चित् साध्यते इति शेषः ॥
 (२) तमो हम्बत इति शेषः ॥
 (३) ताडनहेतौ सतीति शेषः ॥
 (४) भवतीति शेषः ॥
 (५) शाट्र अर्धवस्त्रं चट्र शौचं पादरक्षणम् ॥
 (६) यणकार्यस्याविरागभावः न शयो सुखम् ॥

कदाचित् कुपितं मित्रं सर्वदोषं प्रकाशयेत् ॥
 जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् वयसनागमे (१) ।
 मित्राणां पदि काले च भार्याणां विभक्तये ॥
 सपकारवृद्धीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
 पादलग्नं करस्तेन कष्टकेनेव कष्टकम् (२) ॥
 दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मधु (३) तिष्ठति जिह्वाये हृदये तु हलाहलम् ॥
 दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यायालङ्कृतोऽपि सः ।
 भणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥
 सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
 मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन (४) निवार्यते ॥
 इस्ती इस्तसहस्रेण शतहस्तेन वाजिनः ।
 शृङ्गिणो दशहस्तेन स्यान्स्यानेन दुर्जनः (५) ॥
 आपदर्थं धनं रक्षेद् दाराम् रक्षेद्वनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥
 परदारान् परद्रव्यं परीवादुं परस्म्य च ।
 परीहासं गुरोः स्थाने चापत्यञ्च विवर्जयेत् ॥

(१) अशुनसम्पात् वयसर्ग । वृद्धकेन्द्रश्च स आपत् ॥

(२) कष्टकेनेव इति पाठान्तरम् ॥

(३) मधु इव मधुर मित्रं वचनं मुखे । हलाहलमिव तु तीक्ष्णो द्वेषो हृदये
 दुर्जनस्य तिष्ठतीत्यतस्तस्य मित्रवचन विश्वासप्रबोधक न भवतीति भावः ।

(४) उपादेनेति शेषः ।

(५) परिहर्तव्य इति शेषः । आत्मानं सर्वतो गोपाद्येदिरवयव तास्यैव न
 सञ्चरेत् ॥

त्यजेदेक कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ॥
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं (१) त्यजेत् ॥
 चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन मुहुर्मान् ।
 नासनीत्य परं स्थानं पूर्वनायतनं त्यजेत् ॥
 लुब्धमर्थेन शङ्कीयात् क्रुद्धमश्रुतिकर्मणा (२) ।
 मूर्खं छन्दानुवृत्तेन याथातथ्येन पश्चितम् ॥
 अर्थनाशं मनस्तापं बृहे दुश्चरितानि च ।
 घञ्जनञ्चापमानञ्च मतिमान् न प्रकाशयेत् ॥
 धनधान्यप्रयोगेषु तथा विद्यागमेषु च ।
 आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जं सदा भवेत् ॥
 धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वास न कारयेत् (३) ॥
 यस्मिन् देशे न सम्मानः (४) न प्रीतिर्न च आश्रयाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥
 मनसा चिन्तितं कर्म वचसा न प्रकाशयेत् ।
 अन्यललितकाय्यस्य यतः सिद्धिर्न जायते ॥
 कुदेशञ्च कुटुम्बिञ्च कुमार्यां कुनदीं तथा ।

(१) पृथिवी शब्देन तत्प्रधिकारी लक्ष्यते ।

(२) अश्रुतिकर्मणापादनेन ।

(३) स्वार्थे णिच् । एवमन्वयः यथा सम्भवम् ।

(४) सम्पूर्वकत्वं 'मानं वृजाया' मितिधातोर्भवादीनामुपसङ्गस्थानमिति
 वाचिकान् नपुंसके अर्थे प्रत्ययान्तं रूपं कल्प्यम् । अथान्तस्य पुल्लिङ्गता
 प्रसिद्धैव ॥

कुद्रुप्यञ्च कुभोदप्यञ्च वर्जयेत् विवक्षयः ॥
 ऋणशेषोऽग्निशेषश्च ऋणशेषश्चैव च ।
 पुनश्च वर्हुते यस्मात्तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥
 अस्ति पुत्रो वशे यस्य भृत्यो भार्या तथैव च ।
 अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले ॥
 दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।
 ससर्पं च गृहे वासो सृत्युरेव न सशयः ॥
 माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरक्ष्यं तेन मन्तरुपं यथारक्ष्यं तथा गृहम् ॥
 कोकिलानां स्वतो रूपं नारीरूपं पतिव्रतम् (१) ।
 विद्या रूपं कुरुपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥
 अविद्याजीवन (२) शून्यं दिक् शून्या चेद्बान्धवा ।
 पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥
 गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः (३) ॥

(१) कोकिल कालवर्षो मधुरस्वरवान् यदि मातृविश्वकर्तृं यथा क
 स्मैचिकारोपिष्यत तथा सुन्दर्यपि नारीपतिव्रता यदि न भवेत्तर्हि पत्युधि-
 तारक्षणं कर्तुं न शक्नुयात् । लोकरस्य चित्ताकर्षणहेतुरूपाशब्दार्थः ।

(२) अविद्या विद्याया अभावस्तथा उपनमितं जीवनं शून्यमसारमि
 त्यर्थः । बन्धवांश्चिद्दिशि बान्धवा न भवन्ति सा दिक् शून्या जनरहिता अरण्य-
 मेव प्रतिभाति । “ अविद्य जीवनं ” इति साधिवान् पाठः ।

(३) गुरु पूजापात्रम् ।

अतिदर्पे (१) इता लङ्का अतिनामे च कीरवाः ।
 अतिदाने बलिर्बहुः सर्वमत्यन्तगर्हितम् (२) ॥
 दुर्लभं प्राकृत (३) वाक्यं दुर्लभंः क्षेत्रकृत् सुतः ।
 दुर्लभा सदृशी भाष्यां दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥
 शीले शीले न नाणिक्यं नीलिक न गजे गजे ।
 साधवो न हि सर्वत्र चन्दनम् वने वने ॥
 अशोच्यो निर्धनः प्राज्ञोऽशोच्यः पण्डितवान्धवः (४) ।
 अशोच्यो विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥
 कुलीनैः सह सम्पर्के पण्डितैः सह मित्रतान् ।
 ज्ञातिभिश्च सन मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥
 कष्टा वृत्तिः पराधीना कष्टो वासो निराश्रयः ।
 निर्धनो व्यवसायश्च (५) सर्वकष्टा दरिद्रता ॥
 दुर्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।
 बलं मूर्खस्य मीनित्वं क्षीराणामनृतं बलम् ॥
 यो भ्रुवाणि परित्यज्य अभ्रुवं परिवेषते ।
 भ्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अभ्रुवं नष्टमेव च ॥
 कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

(१) सतीति शप । एवमन्ववापि ।

(२) अति सर्व अत्यन्तगर्हितमिति पदच्छेदः । अत्यन्तगर्हितमनुमोदकमिति भवः ।

(३) प्रकृते स्वभावासायत्तं प्राकृतं वयार्थनिरवयं ।

(४) बहुजीहि ।

(५) व्यवसायो वानिक्यम् ।

को विदेश सविद्याना क पर प्रियवादिनाम् ॥
 आपदा कथित पन्था इन्द्रियाणामसंयम ।
 तज्जय सम्पदा मार्गो येने (१) दृष्ट (२) तेन गम्यताम् ॥
 न च विद्यासमो बन्धुर्न च व्याधिसमो रिपु ।
 न चापत्यसम स्नेही न च दैवात् पर बलम् ॥
 समुद्रावरणा मूर्ति प्राकाराकारेण बहम् ।
 नरेन्द्रावरणा देशाश्चरित्रावरणा स्त्रिय ॥
 अवश्यपतितो राजा मूर्खपुत्रश्च पण्डित ।
 अधनेन धन प्राप्य तृखबन्धन्यते जगत् (३) ॥
 ब्रह्महापि (४) नर पूज्यो यस्यास्ति विपुल धनम् ।
 शशिनस्तुल्यधशोऽपि निर्धन परिभूयते ॥
 पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तेगत धनम् ।
 कार्थ्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न सहनम् (५) ॥
 पादपाना भय वातात् पट्टाना शिशिराद्भयम् ।
 पर्वताना भय वज्रात् साधूना दुर्जनाद्भयम् ॥
 प्राप्ते नियोज्यमाने तु सन्ति राजस्त्रयो गुणा ।
 यथा स्वर्गनिवासश्च विपुलश्च धनाशन ॥

(१) पथे त शेष ।

(२) इति भावः क ।

(३) पूर्वाह्णान्ध्रव कर्त्तरि उपराह्णान्ध्रवे तु कर्मणि लकार । एवं जगत्प्राप्त्यापि पर्यायेण द्वितीयान्ध्रवप्रथमान्ध्रवे अवसन्धानीये ।

(४) अथ धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा । न तु धनवद्विषयन्नरपूजापरेति ।

(५) स्वकार्थस्वासाधकत्वादिति भावः ।

मूर्खं नियोज्यमाने तु त्रयो दोषा महीपतेः ।

अयश्चार्थनाशश्च नरके गमनं तथा ॥

✓ बहुभिर्मूर्खसङ्घातैरन्योन्यपशुवृत्तिभिः ।

प्रच्छाद्यन्ते गुणाः सर्वे मेघैरिव दिवाकरः ॥

असम्भाव्यं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते ।

शिला तरति पानीयं गीतं गायति वानरः ॥

✗ सुभिक्षं कृषके नित्यं नित्यं सुखमरोगिणि ।

भार्या भर्तुः प्रिया यस्य तस्य नित्योत्सव गृहम् ॥

हेला स्यारकार्यनाशाय बुद्धिनाशाय निर्दुनम् (१) ।

याचना माननाशाय कुलनाशाय भोजनम् (२) ॥

सेवितव्यो महावृत्तः फलच्छायावमन्वितः ।

यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥

✓ प्रथमे (३) नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये नार्जितं पुण्यञ्चतुर्थे किं करिष्यति ॥

कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसञ्चयः कुपुत्रमासाद्य कुतो जलाश्रयः ।

कुनेहिनीं प्राप्य गृहे कुतः सुखं कुशिव्यनध्यापयतः कुतो यशः ॥

✓ यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनान्या विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥

किं करिष्यन्ति वस्तारः ज्योता यत्र न विद्यते ।

नरः सपणके (४) देशे रजकः किं करिष्यति ॥

(१) धनानामनाशो निर्दुनम् ।

(२) याचनायाविचारपूर्वकमिति शेषः । भस्वानस्य विवेकशून्यमिति वा ।

(३) वयसोति शेषः । एवमप्यन्यापि । (४) सपणको बौद्धविशुद्धिश्च ।

हितोपदेशसारसंग्रहः ।

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामयेऽपि चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु सृत्यना धर्ममाचरेत् ॥
सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् (१) ।
अहोर्ध्वत्वादनर्घ्यत्वादक्षवत्त्वाच्च सर्वदा ॥
सङ्गमयति विद्यैव नीचगापि नर भरित् ।
समुद्रमिव दुर्धर्षं नृप भाग्यमतः परम् ॥
विद्या वृदाति विनय विनयाद्याति पात्रतान् ।
पात्रत्वाद्गुणमाप्नोति धनादुर्मस्ततः सुखम् (२) ॥
विद्या शस्त्रञ्च शास्त्रञ्च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्विपत्ते सदा ॥
अनेकशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्य एव सः ॥
धौवन धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविधेकता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥
गुणियणतणानारम्भे न पतति कठिनी (३) सुखमवा यस्य ।
तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी भवति ॥

(१) नास्त्युत्तम इत्यादिति बहुव्रीहिः ।

(२) आप्नोतीति अनुपसृजनीयम् ।

(३) श्लेष्मन्मर्ष कठिका ।

धर्म्मार्थं कानमोक्षाणां ब्रह्मैकोऽपि न विद्यते ।
 अजागलस्तनुरप्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
 यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
 एव पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥
 उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
 त्वेन देयमिति कापुरुषा (१) वदन्ति ।
 दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥
 उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
 न हि ध्रुवस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे कुणाः ॥
 / काव्यशास्त्रविमोदेन काठो गच्छति धीमताम् ।
 व्यसनेन च सुखाणां निद्रया कलहेन वा ॥
 प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥
 दरिद्रान् नरैः कैन्तेय मा प्रयच्छेऽहरे (२) धनम् ।
 उपाधितस्यैवधं परम नीरुजस्य किमौषधैः ॥
 विपदि धैर्यमवाग्युदये क्षमा
 सदा हि वाक्पटुता युधि चिकनः ।
 यशसि चाभिरुचिर्धनं श्रुतौ
 प्रकृतिचिद्विद् हि महात्मनाम् ॥

- (१) विनाषा पुरुष इति सूत्रेण यत्ने को कादेश कृत्स्नः पुरुष इत्यर्थः ।
 यथा इत्यर्थे इति सूत्रेण निरर्थक्यो कादेशः । इत्यत्र पुरुष कापुरुषः ।
 (२) समर्थं धनवन्ति । कर्मणो धनसाधनत्वेनैव न सन्ध्याने क्षमणीयो भवन्ति ।

यद् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिश्रता ।
 निद्रा तन्द्रा भय क्रोधं आलस्यं दीर्घसूत्रता (१) ।
 अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः (२) कार्यसाधिका ।
 तृणैर्गुणात् (३) मापन्नेर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥
 संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैः स्वरूपकैरपि ।
 तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥
 दारिद्र्यद्विषमेति (४) ह्रीपरिगतः सखा (५) त्परिश्रयते ।
 निःसखः परिभयते परिभवाभिर्वैदमापद्यते (६) ॥
 निर्विषः शुभमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते ।
 निर्वृद्धिः क्षयमेत्यहो निघनता (७) सर्वापदानास्पदम् ॥
 वरं वन व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं
 दृमालयः पक्ष्मफलाञ्जुभोजनम् ।
 सृणानि शय्या परिधानबलकलं (८) ।
 न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥
 देशमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।
 तत्रैव निघनं यान्ति काकाः कापुरुषा सृगाः ॥

(१) कार्यसिद्धौ दीप काल विजम्बमिति यावत् सूत्रयति सूत्रयतीति दीर्घसूत्र ।

(२) समदाय । (३) गुणो रज्जु ।

(४) “ कुत्सवि समुत्थपरो वण्णो जह् लोह ” (बुधापि “ द्रवादी ” संयु-
 कपरो वर्णे लघुर्भवति) इति वचनात् एतीत्यस्य इकारा लघुरेव पठनीयः ।

(५) धैर्यात् (६) निर्वैव खेदम् ।

(७) भय नि इत्यस्य निर् इत्यस्यायं प्रत्ययः ।

(८) समासाद्विधेयादिमार्गो दोषः । वसनं च वल्कलमिति वाक्यम् ।

अथोऽथः (१) पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।
 उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एक द्रवितुति (२) ॥
 आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगिता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।
 सन्तोषो भीरुत्वं बहु व्याघाता सहस्रवस्य ॥
 अलक्ष्यं चैव लिप्सेत लक्ष्यं रक्षेद्वेत्तया ।
 रक्षितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं तीर्थेषु (३) निक्षिपेत् ॥
 अश्विनस्य सयं दूष्टा वल्मीकस्य च संवयन् ।
 अवर्ध्यं दिवसं कुम्भार्द्रानाभ्ययनकर्तुम् ॥
 जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
 स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥
 हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रयः ।
 पयोऽपि शीखिहनी (४) हस्ते वारुणीत्यभिधीयते (५) ॥
 नतिरेव बलाद्गुरीयसी यद्भावे करिणामियं दशा ।
 इति श्रेययतीव हिखिह्नः
 करिणो हस्तिपकावतः (६) कृणुन् ॥

(१) आत्मापेक्षया निचभ्रेणीत्यात्मीकान् पश्यन्सर्व आत्मनो महत्त्वं बु-
 ध्यते परन्तु स्वार्पकाया कर्षभ्रेणीत्यात्मीवान् पश्यन्नात्मनो हीनत्वञ्जानुभव
 सीति भावः ।

(२) हरिश्चा दुर्गतौ इति धातोर्जलित्यादौ शाकात् अभ्यस्तत्वात् भत् ।

(३) सत्यान्वेषु ।

(४) मर्द्याधिकेनी ।

(५) वारुणी मघम् ।

(६) हस्तिनो धन्वा हस्तिपकास्तेन वाहितः ।

गुरूणां पूजा ।

युधिष्ठिर उवाच ॥

महानयं धर्मपथो बहुशास्त्रं भारत ।

किं स्थिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥

किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतम् ।

यथाहं परमं धर्ममिह (१) च प्रेत्य चाप्नुयाम् ॥

श्रीराम उवाच ॥

मातापित्रोर्गुरुणां च पूजा बहुमता नम ।

इह (२) युक्तो (३) नरो लोकान् यशश्च (४) महदश्नुते ॥

सम्पन्नेतेषु वर्तस्य त्रिषु लोकेषु भारत ।

यशः प्राप्स्यसि भद्रंते धर्मे च सुमहत्फलम् ॥

नैतानतिशयेज्जातु (५) नात्यश्नीयात् (६) दूषयेत् (७) ।

नित्यं परिचरेद्देव तद्वै सुरुतमुत्तमम् ॥

कीर्तिं पुण्यं यशो लोकांश्चाप्स्यसे राजसत्तम ।

(१) धर्मफलमिरवाशच ।

(२) अस्वयं पूजाधर्मित्यर्थः ।

(३) युक्त । आयुक्त ।

(४) लोकान् स्वर्गादीन् ।

(५) अतिशयेद् भोगेषु वा क्रियासु वा स्वस्वाधिक्यं न इशंवेत् । पर-
स्वैपदमार्थम् ।

(६) तानतिक्रम्य केषलं स्वयमेव मिठादीनि नास्तीत्यात् किन्तु तेभ्यो-
ऽप्यित्वा ते प्रसादीकृतानि स्वयनवीक्षात् । (७) उपाजनेत् ।

सर्वं तस्यादृता (१) लोका यस्यैते त्रय आदृताः ॥
 अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ।
 न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परस्तप ।
 अमानिता निःश्वमेव यस्यैते गुरुवस्त्रयः (२)
 न चास्मिन्नपरे लोके यशस्तस्य प्रकाशते ॥
 न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतम् ॥
 यज्ञावृणोत्यवित्तयेन (३) कर्मणा (४)
 श्रुतं (५) ब्रह्मसूत संग्रहणम् (६) ।
 तं वै मन्येत (७) पितरं मातरं च
 तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् (८) ॥
 बिद्यां श्रुत्वा (९) ये गुरु नाद्रियन्ते
 प्रत्यासक्ता (१०) मनसा कर्मणा वा ।
 तेषां पापं भूषहृदयप्रविशिष्टं
 नान्यस्तेभ्यः पापकृदस्ति लोके ॥

- (१) कर्त्तरि षष्ठी ।
 (२) उत्तरार्द्धं एवं योजनीयम् ।
 (३) अनुगृह्णाति ।
 (४) प्रवचनेन ।
 (५) सत्त्वं वेदमित्यर्थः ।
 (६) श्रुतवचनमनुसृतदानेनोपनीयते ।
 (७) आद्रियेत ।
 (८) स्मरन् कृतज्ञ सन्त्यर्थः ।
 (९) अधीत्येत्यर्थः ।

(१०) काले काले गुरुसमीपमुपेक्षा सन्त नाद्रियन्ते प्रत्यासक्ता विपर्ययेण विशीर्या गता भवन्तीति नीलकण्ठः ।

यथैव ते गुरुभिर्भाषनीयाः

तथा (१) तेषां गुरोर्गोप्यर्चनीयाः ॥

न तेऽवमानमहन्ति न तेषां दूषयेत्कृतम् ।

गुरुणामेव सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः ॥

उपाध्यायं पितरं मातरं च येऽभिदुह्यन्ते (२) मनसा कर्मणा वा ।

तेषां पाप भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मात्कान्यः पापकृदस्ति लोके ॥

भूतो वृद्धो यो न विभर्ति पुत्रः (३) स्वयोनिजः पितरं मातरं च ।

तद्वै पाप भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मात्कान्यः पापकृदस्ति लोके ॥

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः ।

चतुर्णां वयमेतेषां निवृत्तिं (४) नानुशुश्रुम ॥

एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्तं (५) यत्कतं वयं पुरुषेणैह लोके ।

एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तम् (६) ॥

(१) पूर्वं यथा ते पुत्रशिष्यादयः गुरुभिर्भाषनीया रक्षणवेलक्षणवद्विषया आसस्तथा ते पुत्रशिष्या इभिरपि स्वासामर्चकाले ते गुरोर्गोऽपि अर्चनीया सेवया सद्यत्र सत्कार्या इत्यर्थः ।

(२) आत्मनोपदमार्थम् ।

(३) औरस इत्यर्थः ।

(४) नरकाजिस्तारम् ।

(५) अनिर्वेद्येन विस्तरणं न तु निर्विशेषरूपेण संश्लेषेति नीलकण्ठः ।

(६) एकीकृत्येति नीलकण्ठः ।

वाल्मीकीयरामायणम् (१) ॥

अयोध्यावर्णनम्

कोसलो नाम मुदितः (२) स्फीतो (३) जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयुतीरे प्रभूतचनधान्यवान् ॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण वा पुरी निर्मिता (४) स्वयम् ॥
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहाप्रया (५) ॥
राजमार्गेण (६) महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णैः (७) जलसिक्तेन नित्यशः ॥
ता तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविश्वधनः ।
पुरीमावासयामास (८) दिवि देवपतिर्यथा ॥

- (१) अय्यते ज्ञावतेऽवेनेति अयम् चरितं रामस्वायन रामायण ।
(२) राजभिर्धर्मैः परिपाल्यमात् ।
(३) उत्तरोत्तरवृद्धिं प्राप्त ।
(४) अन्तर्भावितार्थप्रयोगः । निर्मा रता ।
(५) महापथो बहिर्मार्गः ।
(६) राजद्वारात्पुः प्रवृत्तो राजमार्गः ।
(७) मुक्तं विकसितम् ।
(८) पृथ्विमाधिकज्योत्स्वसितमौ चकार ।

कपाटतोरणवती (१) सुविधक्ताकरापणम् ।
 सर्वपञ्चसुधवतीमुषिता (२) सर्वशिल्पिभिः ॥
 सूत (३) मागधसम्बाधा श्रीमतीमत्तुलप्रभाम् ।
 सञ्जाटाल (४) ध्वजवती शतघ्नीशतसकुलाम् (५) ॥
 बधूनाटकसद्वैद्य (६) संयुक्ता सर्वतः पुरीम् ।
 सद्याना (७) स्रवणेपेता (८) महती सालमेखलाम् (९) ॥
 दुर्गगम्भीरपरिखा (१०) दुर्गा (११) मग्नै (१२) दुर्वासदाम् ।
 बालिवारणसम्पूर्णो गोभिरुद्धैः सरैस्तथा ॥
 वानन्तराजसद्वैद्य बालिकर्मभिरावृतान् (१३) ।
 नानादेशनिवासैश्च बणिग्भिरुपशोभितान् ॥

(१) तोरण वहर्दारानङ्गारसरुबन्ध ।
 (२) प्राकारोपरीतिशेष ।
 (३) सूता स्तुतिपाठका । मागधा वशावलिकथका ।
 (४) भद्राला उपरिगृहा ।
 (५) शतघ्नी नाम प्राकारसरभणार्थमयोभारनिर्मिता आबुधविशेषा ।
 लौहकण्टककीलितवटिविशेष सति मणिनाथ । शतघ्नीति यत्तुस्ताला लौह-
 कण्टकसन्विता वटिरिति कथम् ।

(६) नाटक नाट्यशाला । बधूनां नाटकशालासमुदायै सर्वतो युक्ताम् ।
 (७) क्रीडार्थं पुष्पवाटिकोद्यानम् ।
 (८) प्रनिरित्वादिना एतन्म ।
 (९) साल प्राकार । साला सालवृक्षा इति वा ।
 (१०) जलेन दुर्गा गम्भीरा अंगाधा परिखा यस्याम् ।
 (११) दुःखगम्यम् ।
 (१२) शत्रुभिरशक्यवसीपगमनाम् ।
 (१३) राजमाद्य करो बलि उपायन वा तत्पुण्यं कर्म येषां ते ते स्थाने
 स्थाने वैशेषहारार्थमैरिति वा ।

प्रासादिरविक्रुतैः (१) पर्वतैरिव शोभिताम् ।
 कूटागारैश्च (२) सम्पूर्णमिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥
 चित्रामष्टापदाकारा (३) वरजासीगणायुताम् ।
 सर्व्वजसमाकीर्णा विमानगृहशोभिताम् (४) ॥
 गृहगङ्गाविविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ।
 शालितस्तुलसंपूर्णानिष्काण्डरसोदकाम् (५) ॥
 दुन्दुभीभिसुन्दरैश्च वीणामिः पणवैस्तथा ।
 नादिता भुशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥
 विमानमिव सिद्धाना (६) तपसाधिगत दिवि ।
 सुनिवेशितवेशान्तां (७) मूरोत्तमसमावृताम् ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्त (८) मपरापरम् (९) ।
 शब्दत्रेभ्यं च (१०) विततं (११) लघुहस्ता (१२) विशारदाः ॥

- (१) रत्ननिर्मितै ।
 (२) कूटागाराणि स्त्रीणां क्रीडागृहाणि ।
 (३) अष्टापद सुवर्णं अष्टम सप्तावामिति क्षीर्यं । सुवर्णजलेन कृत आ-
 कार अलङ्कारो वस्त्या इत्येके । शतफलकाकारामिरवन्धे ।
 (४) विमानगृह समभूमिकगृह ।
 (५) इक्षुकाण्डरससमानस्वादुक्षवती ।
 (६) मातङ्गयोगसिद्धीनां देवानामिति वा ।
 (७) सुन्दु निवेशितो वेशमनामन्त्र वाद्यवेशो गृह्याम् अथवा सुनिवेशि-
 तवेशमनि अन्ताम् रम्भाम् ।
 (८) स्वसमूहात् भटमसहायनेकाकिनम् ।
 (९) परे विचारयोर्भरे पुत्रावय वस्तु न सन्ति सममायमित्यर्थः । परा-
 स्वैकतन्मुमित्येके । परकीयस्वकीयमिह केवलमेककमित्यन्धे ।
 (१०) शब्दमात्रानुमितसत्ताया वैधवीर्यं प्रच्छन्नमिति वाक्यम् ।
 (११) विरुद्धं सुखं कृत्वा प्रपलायितम् ।
 (१२) लघुः क्षिप्तः । हस्तशब्देन अक्षराक्षययोगे तद्व्यापारो लक्ष्यते ।

सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।

हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद् बाहुबलैरपि (१) ॥

तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः (२) ।

पुरीमाद्यासयामास राजा दशरथस्तदा ॥

तामग्निमद्भि (३) गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वदपङ्कपाङ्गैः ।

सहस्रद्वैः सत्परतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्भृषिभिश्च केवलैः (४) ॥

तस्या पुर्यामयोध्यायां वेदविस्सर्वसंग्रहः ।

दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥

इषवाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।

महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विभ्रुतः ॥

बलवान्निहतानित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ।

धनैश्च सचयै (५) धान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥

यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।

तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥

तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गं (६) मनुतिष्ठता ।

पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥

(१) बाहुबलशब्देन निबुद्धं लब्धवते ।

(२) आत्मानं सारयिष्याभ्यान् रक्षन् युध्येत यो नर । स महारथसंज्ञ
स्यात् । एको दशसहस्रैर्योद्धा य ।

(३) आहिताग्निभि ।

(४) मुखै ।

(५) धान्यादीनाम् ।

(६) धर्मार्थकामाखिवर्ग ।

तस्मिन्पुरवरे दृष्टा चर्मात्मानो बहुश्रुताः ।
 नरास्तुष्टा धनैः स्त्रैः स्वरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
 नास्पसन्निधयः (१) कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवश्चाधनवान्यवान् (२) ॥
 कामो वा न कद्रुयो (३) वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां (४) नाविद्वान् च नास्तिकः ॥
 सर्वं नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंय्यताः ।
 मुदिताः शीलवृत्ताभ्या महर्षय इवानुताः ॥
 नाकुण्डली नासुकुटी नास्त्राखी नास्पभोगवान् (५) ।
 नासृष्टो न नलिसाक्षो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
 नासृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् (६) ।
 नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्या (७) न सुद्रो वा न तस्करः ।
 कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो (८) न सङ्करः ॥

(१) सतामुत्कृष्टवस्त्रना निचय सन्निधयः ।

(२) अर्थाभावेऽप्ययोभावे नम् । तत्पुरुष वा । ततो मतम् ।

(३) आत्मान धर्मकृत्स्नं च पुत्रसारांश्च पादयेत् । सोमदध पितरौ आ
 कृन् स कर्तव्य इति स्मृत ।

(४) शक्यमिति सामान्ये नपु सकमिति रामानुज । शक्यञ्जानेन भ्रमां
 साक्षिभिरपि क्षुद्रमतिहन्तुमिति महाभाष्ये सदृश प्रयोगो दृश्यते ।

(५) धर्मविरुद्ध सुखभोगो भोग ।

(६) निष्क उरौभूषणम् ।

(७) सोमयाजी यज्या ।

(८) अवृत्त दुश्चरिष । कुस्तादा नम् ।

स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययनशीलाश्च सर्वेताश्च (१) प्रतिपद्ये ॥
 नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
 नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ॥
 नाबहुविदत्रास्ति नाब्रूतो नाबहुश्रुतः ।
 न दीनः क्षिप्रचित्तो (२) वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमाणाप्यरूपवान् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥
 वर्णैश्वर्यप्रचतुर्थेषु (३) देवतातिथिपूजकाः ।
 कृतज्ञाश्च वदान्याश्च (४) शूरा विक्रमसंयुताः ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ।
 सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
 सत्र ब्रह्ममुखं (५) चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुवृताः ।
 शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः (६) ॥
 सा तेनेदृशकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥

- (१) सकृचित्ताः ।
 (२) उन्मादगतिनेति शेषः ।
 (३) अथर्वो ब्राह्मणचतुर्थं शूरादिगणनया षष्ठः ।
 (४) वदान्यो दानशौण्डो वार्मी वा ।
 (५) ब्राह्मणप्रधानम् ।
 (६) उपचारिणः सेवकाः ।

योधानामग्निकल्पानां पेशलानां (१) ममर्षिणाम् ।
 सम्पूर्णां कृतविद्यानां (२) गुहा केसरिणामिव ॥
 काम्बोजविषये जातैर्बाल्हीकैश्च हयोत्तमैः ।
 वनायुजै (३) नंदीजैश्च पूर्णां इरिहयोत्तमैः (४) ॥
 विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णां हैमवतैरपि ॥
 मदान्वितैरतिबलैर्नातङ्गैः पर्वतोपमैः ।
 सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते (५) ॥
 ता पुरी स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
 शशास शमितामिन्द्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥
 तां सत्यनामां (६) दृढतोरणार्गलां
 गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसकुला
 शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥

(१) भकुन्जिनानाम् ।

(२) योधानां सह्यै सपुस्तौ इति योजना ।

(३) पारसीका वनायुजा इति हलायुध ।

(४) काम्बोजावयो देशविशेषा यथाश्वा उत्तमा उत्पद्यन्ते । हरेरिन्द्रस्य
 इव उच्ये श्वा स हयोत्तमा ये ते ।

(५) योजुमशक्येयवर्धनार्थेनामेत्यर्थः ।

(६) वाङ्मामाभ्यामिस्वादिना पक्षे वाप् ।

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० 371 BHA

लेखक प्रधानाचार्य, आनंदचरण

शीर्षक सांस्कृतिक शैली

खण्ड क्रम सूच्या ५४०